

महाराष्ट्राच्या कर्णप्रशासिनी

प्रा. लीला पांडे

निवेदन

—

इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभाबरोबर समाजांत स्थित्यंतर घडून आलें. स्त्री-शिक्षण, प्रौढविवाह व पुनर्विवाह हे एकोणिसाव्या शतकांत ज्वलंत प्रश्न होऊन बसले होते. ते प्रश्न आज उरलेले नाहीत. परंतु आज जें स्त्रीशिक्षण सुलभ झालें आहे त्याचें खरेंखुरें मोल कळण्यासाठीं प्रतिकूल वातावरणाच्या पार्श्वभूमीवरील प्रथमशिक्षित स्त्रियांची कामगिरी वळून पाहणें जरूर आहे. त्यांची कामगिरी आजच्या मानानें एकदम नजरेंत भरत नसली तरी परिस्थितीला अनुकूल वळण लावण्याचें श्रेय त्यांनाच आहे.

महाराष्ट्रांतील नऊ मनस्विनी महिलांची ही धांवती रेखाचित्रें वाचकांच्या हातांत देतांना मला आनंद वाटत आहे. जुन्यानव्याच्या संगमावर उभी असलेली ही पिढी खात्रीनें अभ्यसनीय आहे. साधारणपणें इ. स. १८५० ते इ. स. १९२० पर्यंतचा कालखंड यांत येऊन गेला आहे. महाराष्ट्राच्या या स्फूर्तिदेवता वेगवेगळ्या क्षेत्रांत चमकल्या. त्यांना जें देवत्व प्राप्त झालें आहे, तें त्यांच्या झुंजार वृत्तीमुळें, त्यांच्या सहनशीलतेमुळें आणि त्यांच्या सौजन्यामुळें !

स्त्रीशिक्षणाचा आरंभ सावित्रीबाई फुले यांनीं केला. पुढें सेवासदनाच्या रूपानें रमाबाई रानडे यांनीं व इतर अनेक स्त्रियांनीं या कार्याला जोरदार गति दिली. दुर्दैवी विधवांच्या प्रश्नाला पंडिता रमाबाईंनीं हात घातला. तें कार्य पुढें कर्वे पतिपत्नींनीं चालविलें. डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्या अकस्मात् निधनानंतर रोगग्रस्त स्त्रियांच्या साहाय्याला रेबेका सिमियन्स धांवून आल्या. अशा प्रकारची संगति त्यांच्या कार्यांत आहे.

अशा प्रकारचें पुस्तक लिहितांना माहितीच्या अभावीं लिहिणें जड जातें. त्यांतून कांहीं अज्ञात स्त्रियांचा अंतर्भाव करण्याचें ठरविल्यावर तर पुष्कळ खटपट करून थोडी माहिती पदरांत पडली. सौ. सावित्रीबाई फुले यांचें छायाचित्रही मिळूं शकलें नाहीं. काशीबाई हेरलेकर यांची माहिती त्यांच्या कन्यका सौ. शांताबाई कशाळवर व सौ. शालिनीबाई रानडे यांनीं पुरविली. श्री. अनुबाई ऊर्फ वहिनीसाहेब घोरपडे यांना मी भेटूं शकले नाहीं. पण

त्यांनी आपल्या मातोश्रींची-काशीताई कानिटकर यांची-टिपणें पाठविलीं आणि त्यांचा मला फार उपयोग झाला. आपलें. मातृऋण फेडतांना या सर्वांनी माझ्यावर कृपा केली आहे, हें मी विसरूं शकत नाहीं; त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतें. याशिवाय ज्या अनेकांनी सदिच्छेनें मला प्रोत्साहन दिलें त्यांच्या आपुलकीचा फक्त उल्लेख करणें हेंच योग्य होईल.

सध्यांच्या परिस्थितीत हें पुस्तक प्रकाशांत आणल्याबद्दल “ दी टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाउस लि. ” चे व्यवस्थापक श्री. रा. रा. न. शं. कुलकर्णी यांचें व पुस्तकाचें बहिरंग आकर्षक केल्याबद्दल ख्यातनाम चित्रकार श्री. दलाल यांचें आभार मानून हें निवेदन पुरें करतें.

विजयादशमी

१७ ऑक्टोबर १९५३.

श्रीराम निवास, दादर

लीला गणेश पांडे

अनुक्रम

१. सौ. सावित्रीबाई फुले	...	...	...	१ ते	८
२. पंडिता रमाबाई	...	...	...	९ ते	१९
३. रमाबाई रानडे	...	...	...	२० ते	३५
४. काशीबाई हेरलेकर	...	...	...	३६ ते	५२
५. डॉ. आनंदीबाई जोशी	...	...	...	५३ ते	६५
६. सौ. काशीताई कानिटकर	...	...	...	६६ ते	७६
७. सौ. आनंदीबाई कर्वे	...	...	...	७७ ते	८३
८. रेबेका सिमियन्स	...	...	...	८४ ते	९३
९. लक्ष्मीबाई टिळक	...	...	...	९४ ते	१०४

महाराष्ट्राची पहिली अध्यापिका

सौ. सावित्रीबाई फुले

[एकोणिसाव्या शतकांत स्त्रीशिक्षणाचा मूळारंभ करतांना समाजसुधारकांच्या मार्गांत अनेक आपत्तींचे डोंगर उभे होते. स्त्रीशिक्षणाचें महत्त्व सुशिक्षितांना पटविले असले तरी समाजसुधारणेच्या कांटेरी वाटेवर प्रत्यक्ष पाऊल टाकण्याचें मनोधैर्य अजूनही समाजांत आले नव्हते. अशा त्या काळांत महाराष्ट्रीय स्त्रियांना पहिली धडाडीची अध्यापिका सौ. सावित्रीबाई फुले यांच्या रूपानें लाभली. ज्योतीबा फुले यांच्यासारख्या वेडर समाजसुधारकाचें अर्धांगीपद त्यांनीं भूषविलें, तसेंच ज्योतीबांच्या बहुविध सामाजिक चळवळीचा अर्धा वाटांही त्यांनीं आनंदानें उचलला होता. ह्या थोर स्त्रीला स्त्रीशिक्षणाचा वैभवशाली वृक्ष पाहाण्याचें भाग्य लाभलें नाहीं. पण त्या वृक्षाचें बीजारोपण करण्याचें महत्कार्य मात्र त्यांच्या हातूनच झालें.]

ऐन दुपारची वेळ ! मध्यान्हीचा सूर्य कसा आगीचा वर्षाव करीत होता ! पावलांचा दाह होत असल्यानें रस्त्यानें जाणारीं माणसें झपाझप चालली होती. अशा वेळीं रस्त्याच्या एका बाजूला एक भिकारी भिक्षा म्हणून मिळालेलें धान्य फाटलेल्या जीर्ण वस्त्रांत बांधण्याचा प्रयत्न करीत होता. वस्त्र अगदीं जीर्ण झालेलें ! किती वर्षांपासून तो तें बाळगून होता — देव जाणे ! त्या चिंध्यांतून धान्य बाहेर सांडत होतें ; आणि त्या एकेका कणाचरोवर त्या भिकाऱ्याचा जीव तिळतिळ तुटत होता. त्याच्या त्या केविलवाण्या स्थितीकडे कुणाचेंच लक्ष गेलें नाहीं. जो तो घरी जाण्याच्या घाईत. त्यांतून एखाद्यांचें लक्ष गेलेंच असलें तरी त्याला तें दृश्य विशेष लक्ष देण्या-

सौ. सावित्रीबाई फुले यांचें छायाचित्र उपलब्ध नाहीं म्हणून तें येथें देतां आले नाहीं.

इतकें महत्त्वपूर्ण वाटलें नाहीं; पण एका पांथस्थाची पावलें अडखळलीं. कुणाला दिसो वा न दिसो, त्याला तें हृदयास्पर्शी दृश्य दिसलें व असह्य झालें. कारण दया सहस्र नेत्रांनीं पाहात असते. त्या गृहस्थानें तावडतोब आपल्या खाद्यांवरचें उपरणें त्या दुर्दैवी प्राण्याला देऊन टाकलें. रखरखीत उन्हांत मध्येंच जलवर्षाव होऊन शीतलता वाटावी, असा अनुभव त्या भिकाऱ्याला आला. आपल्या निस्तेज डोळ्यांत कृतज्ञता आणून तो विनम्रपणें म्हणाला, “ देव भलं करील तुमचं ! तुमच्यासारखी मायाळू माउली त्या पलिकडच्या वाड्यांत आहे. त्या आईनेच दिलं बाबा हें पोटाला. ” त्या गृहस्थान्या चेहेऱ्यावरील गांभीर्य जाऊन तात्काळ तेथें स्मितहास्य विलसूं लागलें. अंतःकरणचें समाधान द्विगुणित झालें. कारण त्या भिकाऱ्यानें उल्लेख केलेली माऊली ही त्या गृहस्थाचीच पत्नी होती. हें गृहस्थ म्हणजेच महाराष्ट्रांतील प्रख्यात समाजसुधारक ज्योतीबा फुले आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई हीच ती ‘ मायाळू माउली. ’

महान् व्यक्तींचा संसार हा व्यक्तिगत कधीच नसतो. त्यांच्या संसाराची सरिता मंगळ अमंगळ सगळें घेऊन वेगानें पुढें जाते आणि आपल्या प्रेम-जलानें मानवी जीवन समृद्ध करते. रंजल्या गांजल्यांचा उद्धारक आणि स्त्रीसमाजाचा सहृदय सहाय्यकर्ता म्हणून ज्योतीबा फुले यांचे नांव महाराष्ट्राच्या इतिहासांत अजरामर झालें आहे. त्यांचें आयुष्य म्हणजे भोंवतालच्या समाजांतील अंधरूढ समजुतीशी केलेला घोर संग्रामच होय. या संग्रामांत त्यांच्याबरोबर त्यांच्या गृहिणीनेंही आपला वांटो मोठ्या उमेदीनें उचलला होता.

एकंदर समाजपरिस्थिति :

शंभर वर्षापूर्वीची ही गोष्ट आहे. त्यावेळीं स्त्रीशिक्षण हा शब्द समाजांतील फारशा लोकांना समजण्यासारखा नव्हता. इंग्रजी अमदानीबरोबर नव्या सामाजिक कल्पना व जाणीवा जन्म घेत होत्या. समाजधुरीणांना या

नवयुगाच्या उषःकालांत प्रगतीची रम्य स्वप्ने पडत होती. पण एकंदर रूढीप्रिय बहुजनसमाजाला तो उषःकाल वाटण्याऐवजी अस्तसमय वाटत होता. जुने सर्व सोने जणू काय लयाला जाऊन प्रलयाचा अंधार पसरणार अशी भीति सनातनी मनांना भेडसावीत होती. सामाजिक सुधारणा आवश्यक आहेत असे ज्यांना मनापासून वाटत होतं, त्यांच्याही ठिकाणी जुने संस्कार बलवत्तर होते. त्यामुळे 'कळते पण वळत नाही' अशी त्यांची स्थिति होती. अशा काळांत ज्योतीबांनी सामाजिक सुधारणेचें समरसिंग फुंकलें आणि आपल्या कार्याला स्वगृहापासूनच प्रारंभ केला.

अध्ययन व अध्यापन :

ज्या क्षणी सावित्रीबाईंनी श्रीगणेशाचा धडा घेतला तो क्षण स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासातील मोठा भाग्याचा क्षण मानला पाहिजे. त्याकाळी शिकलेल्या स्त्रिया पुढारलेल्या वर्गातही दिसत नव्हत्या. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी चालविलेल्या शाळेंत जाण्याचें मनोधैर्य स्त्रियांच्यांत नव्हतें. स्त्रीपुरुष समाजांत फारसें भिन्न नसल्यानें पुरुषशिक्षकांबद्दल बाऊ केला जात असे. त्यामुळे स्त्रीशिक्षणाचें प्रश्नचिन्ह समाजसुधारकाना दिडमूढ करीत होतें. ज्योतीबांनी 'आधीं केलें मग सांगितलें' या वचनाप्रमाणें स्वतःच्या पत्नीला शिकवून हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला.

त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई परंपरागत कल्पनेप्रमाणें आदर्श महिला होत्या. नम्र व शांत स्वभावामुळे ही साधोभोळी सून घरांत फार लाडकी झाली होती. पण शिक्षणाला प्रारंभ झाल्यावर घरांतील वातावरण एकदम बदललें. सावित्रीबाईंनी जुन्या कल्पना अगोदरच आत्मसात् केल्या होत्या. तरीही पतीच्या सहवासानें नव्या कल्पनांचे स्वागत करण्याइतकी संवेदनक्षमता त्यांच्या ठिकाणी होती. तीन वर्षे हें घरांतील शिक्षण चालू होतें. त्याच सुमारास म्हणजे इ. स. १८५१ मध्ये ज्योतीबांनी पुण्यांत बुधवार पेठेंतील चिपळूणकरांच्या वाड्यांत मुलींची स्थापन पहिली शाळा केली. या शाळेला

महाराष्ट्रीय अध्यापिका मिळणें दुरापास्तच होतें. तेव्हा स्वतः सावित्रीबाई मुलींना शिकवूं लागल्या.

समाजाचा विरोध :

एका शतकापूर्वी शाळेंत जाणारी मुलगी हा एक कुचेष्टेचा विषय होता. शाळेंत जाणारी मुलगी पाहाण्यासाठी लोक खिडकींतून डोकावत असत. स्त्रियांनीं पायांत जोडा घालणें हें सुद्धां अविनयाचें लक्षण समजलें जाई. तेव्हां पुण्याच्या रस्त्यावरून जातांना सावित्रीबाईंना सनातन्यांची मुक्ताफळें ऐकावी लागत असत. कुचाळांचा स्वभावधर्म त्यांना कधींच सोडत नाहीं. त्यांतून समाजाच्या खालच्या थरांतून व अबला म्हणविल्या गेलेल्या परावलंबी स्त्री-वर्गांतून बहुजनसमाजाला न रुचणाऱ्या कार्यासाठीं पुढें आलेली स्त्री लोकांच्या थडेचा विषय झाली तर त्यांत नवल तें काय ? 'कांहीं समाजकंटकांनीं सावित्रीबाईंची निंद्य कुचेष्टा करण्याचा पुरुषार्थ साधला. या मंडळींची मजल बाईंना खडे मारण्यापर्यंत गेली. त्या शाळेंत जाऊं लागल्या कीं, प्रत्यक्ष सुधारणेचीच पावलें आपल्या रोखानें पडत आहेत असें सनातन्यांना वाटे. पण बाईंची कर्तव्यनिष्ठता कधींच दळली नाहीं, डोक्यावर पदर, अधोमुख दृष्टि व चेहेऱ्यावर चमकणारे करारी वृत्तीचें तेज, अशी ती सात्विकतेची मूर्ति रस्त्यावरील खड्यांना अगर शिव्याशापांना न जुमानतां पुढें जात असे.

गृहत्याग :

भोंवतालच्या मंडळींचा हा त्रास एकवेळ मनुष्य सहन करील. पण घरांत त्याला स्वास्थ्य मिळावयास पाहिजे ना ? दिवसेंदिवस सावित्रीबाईंना तेंही मिळेनासें झालें. सून शिकायला लागल्यापासून तिच्याकडे पाहाण्याचा दृष्टिकोनच बदलला. सावित्रीबाईंच्या माहेरी म्हणजे कवठी गांवांतील झगडे घराण्यांतही शिक्षणाला प्रतिकूलताच होती. त्यामुळें सासरमाहेरच्या सर्व वडील मंडळीची बोलणी सावित्रीबाईंना सहन करावी लागत असत.

पण ज्या कार्याला त्यांनी हात घातला होता त्याबद्दलची जाज्वल्य निष्ठा त्यांच्या ठिकाणी होती. त्यामुळे या गोष्टींना तोंड देण्याचें सामर्थ्य त्यांना आपोआप आलें होतें. शेवटीं घरांतील ही कुरबुर फारच वाढली. गोष्टी निकरावर आल्या. “ हे सुधारकी थेर बंद करा नाहीतर घराचा दरवाजा तुम्हांला बंद होईल.” अशी धमकी ज्योतीबांना वडिलांकडून देण्यांत आली. त्यांनी ताबडतोब घर सोडण्याचा निर्णय घेतला. रातारात ते एका वस्त्रानिशीं घराबाहेर पडले. सावित्रीबाईंना काय निर्णय घ्यावयाचा याचा विचार करण्याची जरूरच नव्हती. राम वनवासाला निघाले तेव्हां सीतेच्या मनांत जे विचार आले तेच विचार त्यांच्या मनांत आले व त्यांनीही घर सोडलें.

राजमान्यता :

ही मुर्तीची शाळा चांगल्याप्रकारें नांवरूपाला आली. या यशानें आत्म-विश्वास निर्माण झाल्यानें ज्योतीबांनीं भोईवाड्यांत महारमांगांसाठीं दुसरी एक शाळा चालवली. समाजसुधारणेच्या नवनवीन कल्पनांना मूर्त स्वरूप देण्याचें त्यांचे प्रयत्न चालू होतें. ही तपश्चर्या सफल होऊं लागण्याची चिन्हे दिसू लागली होती. इ. स. १८५२ मध्ये मुंबईचे गव्हर्नर अर्किन पेरी यांच्या हस्ते ज्योतीबांना दोनशें रुपये रोख व एक शालजोडी देण्यांत आली. लोक-मान्यतेचा नसला तरी राजमान्यतेचा शिकामोर्तब त्यांच्या कार्यावर झाला. या समारंभामुळे आत्ममंडळींना आपल्या विचारांतील एकांतिकता समजून आली. भिन्न मतप्रवाहानें विलग झालेलें हें कुटुंब पुन्हां रक्ताच्या ओढीनें एकत्र झालें.

एक शल्य :

सावित्रीबाई केवळ स्त्रीशिक्षणाच्या पुरस्कारामुळे घरांत अप्रिय झाल्या होत्या, असें नाही. त्यांना मूळचाळ झालें नाही; हेंही एक कारण होतें.

ज्योतीबांनीं दुसरें लग्न करावें असा आग्रह धरण्यांत आला होता. त्याकाळीं

संततीसाठी द्वितीय विवाह करणे गर्य समजलें जात नव्हतें. पण ज्योतीबांनीं ही सूचना धुडकावून लावली. कारण जें बुद्धिप्रधान सहकार्य त्या काळच्या सुशिक्षितांना आपल्या पत्नीकडून मिळणें अशक्य होतें, तें ज्योतीबांना लाभलें होतें. त्यांच्या संस्थारूपी अपत्यांची काळजी सावित्रीबाईंच वाहात नव्हत्या काय ? म्हणूनच त्यांच्या अंतःकरणांतिल हें शक्य ज्योतीबा जाणूं शकत होते. त्यांनीं यशवंत नांवाच्या एका अनाथ मुलाला स्वपुत्र म्हणून दत्तक घेतलें.

बालहत्याप्रतिबंधकगृह :

वर म्हटल्याप्रमाणें एकोणिसाव्या शतकांत समाजाचा स्त्रियांकडे पाहाण्याचा दृष्टिकोन अत्यंत कठोर होता. बालविवाह रूढ असल्यानें स्त्रीशिक्षणाला अवसर नव्हता व समाजांत बाल विधवांचें प्रमाण अत्यंत वाढलें होतें. इ.स. १८६१ सालच्या हिंदुसमाजाच्या आंकडेवारीवरून त्या काळीं दहा हजार विधवा चार वर्षांखालील वयाच्या होत्या; एकावन्न हजार विधवा पांच ते नऊ वर्षांच्या दरम्यान होत्या; नऊ वर्षांच्या वरील विधवांची संख्या दोन कोटी तीस लाख होती, असें समजतें. या विधवांना ना समाजांत स्थान, ना शिक्षण ! नातेवाईकांच्या दयेवर जगायचे, कात्राडकष्ट करूनही समाजाच्या निंदेचा व तिरस्काराचा विषय बनायचे, यांखेरीज कांहींहि भवितव्य या दुर्दैवी जिवांना नव्हतें. म्हणूनच पुनर्विवाह व विधवांचें शिक्षण हें ज्वलंत प्रश्न समाजधुरीणांनीं हातांत घेतले. स्वतः ज्योतीबांनीं इ.स. १८५४मध्ये समाजांतिल पतित स्त्रियांना संरक्षण देण्यासाठीं ' बालहत्याप्रतिबंधकगृह ' स्थापन केलें. तेथें येणाऱ्या विधवा स्त्रियांची करुण कहाणी ऐकून त्यांना संरक्षण देण्याचें व त्यांच्या निराश्रित अपत्यांचें संगोपन करण्याचें काम स्वतः सावित्रीबाईं करीत असत. स्त्रियांचीं दुःखें स्त्रिया जास्त सहृदयपणें जाणूं शकत असल्यानें विधवा स्त्रिया आपल्या हृदयाला जाळणारी मनोव्यथा सावित्रीबाईंना सांगून मुक्त होत असत. सावित्रीबाईं या खऱ्या अर्थानें या संस्थेच्या अधिष्ठात्री देवता होत्या.

दुष्काळांतील अन्नपूर्णा :

नंतरचा इ. स. १८७६ सालचा भयंकर दुष्काळ ! महाराष्ट्रांत सगळीकडे हाहाःकार उडाला. ज्योतीबा आपलें सामाजिक कर्तव्य बजाविण्यांस विसरले नाहीत. त्यांनीं वारा वर्षांखालील मुलांसाठीं अन्नछत्र उघडलें. मुकेनें व्याकुळ झालेलीं, अन्नासाठीं वणवण फिरणारीं कोंवळीं अर्भकें या अन्नछत्रांत येऊन तृप्त होत असत, ज्योतीबांना धन्यवाद देत असत. हजारोनीं मुलें येत होतीं—जात होतीं; पण तरीहि त्या अन्नछत्रांतील अन्नपूर्णा, सावित्रीबाई कधीं कंटाळल्या नाहीत कीं त्रासल्या नाहीत. प्रत्येक सामाजिक कार्यांत त्यांनीं पत्नीला छायेप्रमाणें साथ दिली. आपल्या व्यक्तित्वाचा स्वतंत्रपणें आविष्कार करण्याचें महत्त्वही त्यांना वाटलें नाहीं. त्यांनीं आपलें व्यक्तिमत्त्व ज्योतीबांच्या विशाल व्यक्तिमत्त्वांत व कार्यांत विलीन करून टाकलें आणि त्यांतच त्याचें साफल्य झालें.

“ स्त्री ही पुरुषापेक्षां श्रेष्ठ ! कारण सात्विकता व निष्ठा हे सद्गुण तिच्यांत निसर्गतः अधिक प्रमाणांत असतात. ” असे स्त्रीजातीबद्दल गौरव-पर उद्गार ज्योतीबांनीं एके ठिकाणीं काढले आहेत. ते उद्गार तोंडांतून बाहेर पडत असतांना ज्योतीबांच्या समोर त्यांच्या धर्मपत्नीचीच मूर्ति खास उभी राहिली असेल, या थोर स्त्रीचा अंत इ. स. १८९७ सालीं पुण्यांत प्लेगची साथ प्रथम आली त्यावेळीं झाला.

स्त्री शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार झाल्यावर तें कार्य त्यावेळीं किती बिकट होतें याची कल्पना एकदम येत नाहीं. पण समाजसुधारकांच्या विचारांचे आचारांत रूपांतर होण्यासाठीं ज्योतीबांप्रमाणें त्यांच्या पत्नींनी तन-मन-धन अर्पण केलें. आणि तेंही कोणतीच वैयक्तिक अपेक्षा न बाळगता. विस्मृतीच्या धुक्यांत व काळाच्या ओघांत त्यांचें नांव आज लोपून गेल्या-सारखं भासलं तरी त्यांनीं महाराष्ट्राच्या मनोभूमींत जीं विचारबीजे पेरलीं

तीं प्रगतीरूपानें सुफलित झालीं आहेत आणि तेंच त्यांचें चिरकाल टिकणारें स्मारक. म्हणूनच कुसुमाग्रजांच्या शब्दांत म्हणावेसे वाटतें कीं,

“ नकोच नसलीं जरी प्रगट स्मारकांचीं दळे ।
असंख्य हृदयीं उभी असत आपुलीं देऊळें ॥ ”

अभ्यासासाठीं कांहीं प्रश्न :

१. स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न विकट होण्याची कारणें कोणती ?

२. सावित्रीबाईंच्या समाजसेवेचें वर्णन करा.

३. खालील वाक्यांचा स्वतःच्या शब्दांत विस्तार करा.

(अ) दया सहस्र नेत्रांनीं पाहात असते.

(ब) महान् व्यक्तींचा संसार हा व्यक्तिगत कर्धाच नसतो.

कविहृदयाची पंडिता

पंडिता रमाबाई

(जन्म इ. स. १८५८; मृत्यु इ. स. १९२२)

[स्त्रीशिक्षणाच्या प्रश्नाबाबत समाजाची मनोभूमिका तयार झाली असली तरी एकंदर प्रगति मंदगतीने होत होती. अशा वेळीं एक स्वयंप्रकाशी व्यक्तित्व विद्युत्प्रदीप प्रमाणे चमकून गेले. महाराष्ट्रालाच नव्हे तर साऱ्या हिंदुस्थानला ललामभूत असलेले स्त्रीरत्न म्हणजे पंडिता रमाबाई. विद्वान पित्याकडून मिळालेला संस्कृत विद्येचा वारसा, तीव्र बुद्धिमत्तेने सामाजिक परिस्थितीचे केलेले अवलोकन आणि दयामय अंतःकरणाने अनाथअपंगांची व स्त्रीवर्गाची केलेली सेवा या तिन्ही विशेषांनी त्यांचे व्यक्तित्व उजळून निघाले. सुधारकांना त्यांच्या रूपाने स्त्रीशिक्षणाचा आदर्श साकार झाल्यासारखा वाटला. ' आपण प्रत्यक्ष सरस्वती आहांत ' या यथोचित शब्दांनी त्यांचा गौरव करण्यांत आला. त्यांच्या अविरत समाजसेवेमुळे नव्या स्त्रीजीवनाची सुप्रभात पाहाण्याचे भाग्य नंतरच्या पिढीला लाभले.]

सभागृह श्रोत्यांनीं अगदीं फुलून गेलें होतें. प्रत्येकाच्या चेहेऱ्यावर अतिशय औत्सुक्य दिसत होतें. त्याला तसेंच जबरदस्त कारण होतें. महाराष्ट्रांत नवीनच आलेली एक पंडिता स्त्रीशिक्षणासारख्या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या विषयावर बोलणार होती. त्यामुळें व्याख्यानाला खूप गर्दी झाली होती. व्याख्यानाची वेळ झाली. व्यासपीठावर एक वीसवावीस वर्षांची तरतरीत तरुणी येऊन उभी राहिली. ' हीच कां पंडिता ' कांहींना प्रश्न पडला. त्या स्त्रीच्या चेहेऱ्यावरील गांभीर्य, तिचा पांढरा शुभ्र वेश व तिचे पाणीदार नेत्र यांचा श्रोतृवृंदावर अनुकूल परिणाम झाला. तिनें व्याख्यानाला आरंभ केला. पण तिचा नाजुक आवाज सर्वांच्या कानांपर्यंत पोहोचेंना. तिच्या तें लक्षांत आलें. लगेच शक्य तेवढ्या खणखणीत आवाजांत ती बोलली, " बांधवांनो, क्षमा करा. माझा आवाज आपल्यापर्यंत पोहोचूं शकत नाही. पण त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहींच नाही. आज शतकानुशतके स्त्रीचा आवाज आपल्या कानापर्यंत पोहोचण्याइतका प्रबल होऊं देण्याची संधि त्यांना आपण कधीं तरी दिली कां ? " या प्रश्नानें सर्वांना निरुत्तर केलें आणि स्त्रीदास्यविमोचनाच्या व्याख्यानास अनुकूल वातावरण निर्माण झालें.

आजन्म वनवासिनी :

हें स्फूर्तिदायी व्यक्तिमत्व अनेक आपत्तींच्या आर्गांतून तावूनसुलाखून निघाल्यानें त्याचें बावनकशी सोनें झालें. पंडिता रमाबाईंनीं स्वतःबद्दल एकेठिकाणीं म्हटलें आहे, " मी आजन्म वनवासिनी आहे. " खरोखर जन्मापासून आयुष्यांतिल महान् दुःखें त्यांच्या वांट्याला आलीं. दुर्दैवांशी झगडत झगडत त्यांनीं आपली जीवनयात्रा पुरी केली. गजान्त लक्ष्मीचा अधिवास व दारिद्र्यानें झालेली अन्नान्नदशा, स्तुतिसुमनांचा वर्षाव व जननिंदेचा वणवा ह्या जीवनांतल्या विरोधी अवस्था त्यांनीं अनुभवल्या; पण स्थितप्रज्ञता त्यांना कधींही सोडून गेली नाही. विद्वान् व पुरोगामी वृत्तीचा पिता, जिवाला जीव देणारा धीरोदात्त भाऊ आणि अत्यंत सुसंस्कृत व

प्राणापलीकडे प्रीति करणारा पति ही त्रिविध नाती जिला लाभली ती स्त्री भाग्यशाली म्हटली पाहिजे. पण जीवनाच्या वाटचालीत ते तिघेही अल्प-काळाचे सोबती ठरले. तीर्थयात्रा करतांना भुकेच्या वेदनांनी तडफडून झालेला वडिलांचा मृत्यु, त्यांच्यापाठोपाठ आई व वडिल बाहिण यांचे निधन, आणि भाग्योदयाची चिन्हे दिसू लागतांच भावाला आलेले मृत्यूचे आमंत्रण, या सर्व घटना रमावाईच्या हृदयावर कोरल्या गेल्या. बाविसाव्या वर्षी विवाहबद्ध झाल्यावर त्यांनी केवढ्या आशेने भाविष्यकालाकडे दृष्टि टाकली असेल ! पण संसाराचा ग्रंथ अवघ्या दीड वर्षांत आटोपला आणि ऐन पंचावैशीत रमावाई या जगांत एकट्या उरल्या. दुसरी कोणतीही स्त्री आपल्याच दुःखांत चूर होऊन त्याच परिस्थितीत पिचत पडली असती. पण रमावाईंनी हे आत्मकेशाचे कवच फोडून दुसऱ्याचे दुःख पाहाण्याचा व निवारण्याचा प्रयत्न केला.

पूर्ववृत्त :

पंडिता रमावाईचे वडिल अनंतशास्त्री डोंगरे हे ध्येयवादी पंडित होते. नुसती वेदविद्या आत्मसात् करून त्यांचे समाधान झाले नाही. प्राचीन ऋषीवर्यांप्रमाणे बुद्धिमान् विद्यार्थ्यांच्या परिवारासह विद्यानंदांत तल्लीन होऊन शांत तपोवनांत जीवन व्यतीत करावे असे त्यांचे रम्य स्वप्न होते. स्वतः शिकत असतांना पेशवे घराण्यांतील स्त्रियांना संस्कृत शिकविण्याची संधि मिळाल्याने स्त्रियांना विद्यादान केले पाहिजे हा विचार त्यांच्या मनांत अंकुरित झाला. पुढे सरस्वतीने कृपाकटाक्ष टाकल्यावर भैसूर संस्थानांत त्यांना सन्मान व संपत्ति लाभली. पण त्यांत न गुरफटतां त्यांनी गंगामूळ येथे आश्रम उभारला. कितीतरी वर्षे हा आश्रम विद्यार्थ्यांना ज्ञानसंपन्न करित होता. त्या वातावरणांत अनंतशास्त्री यांची पत्नी लक्ष्मीबाई व तीन अपत्ये—कृष्णाबाई, श्रीनिवास व रमाबाई यांनीही संस्कृत ग्रंथांचे अध्ययन केले. अनंतशास्त्री कामासाठी बाहेरगावी गेले तर लक्ष्मीबाई विद्यार्थ्यांना

संथा देत असत. छोटी रमा अवधी अकरा वर्षांची असतांना भागवतांताल अठरा हजार श्लोक पाठ म्हणून दाखवीत असे.

वनवासाला आरंभ :

रमाबाईची मोठी बहीण कृष्णा हिचे लग्न झाले. नव्या जामातांच्या कर्जबाजारीपणामुळे गोकुळासारखा समृद्ध असलेला आश्रम मोडकळीस आला. सगळ्या कुटुंबाच्या मार्गे वनवास लागला तो लागलाच. रमाबाईच्या आयुष्यातील पहिली वीस वर्षे या वनवासांत व्यतीत झाली.

इ. स. १८६८ च्या 'पायोनिअर' वृत्तपत्रांत खालील बातमी वाचावयास मिळते.

“ अयोध्येमध्ये एक पंडित आला आहे तो आपली बायको, सोळा वर्षांचा मुलगा, अठरा व आठ वर्षांच्या दोन मुली यांसह सर्व प्रांतांत हिंडत असतो. त्याचा धंदा असा की महाभारत वगैरे मुखोद्गत म्हणून उदरनिर्वाह करावयाचा. त्याच्या कुटुंबातील धाकट्या मुलीसुद्धां सर्वास कित्येक ग्रंथ तोंडपाठ आहेत. एका वेळीं त्यानें हजारों श्लोक पाठ म्हटले. धाकट्या मुलीनें सुद्धां आपल्या बापासारखें स्पष्ट व सुंदर रीतीनें म्हटले. ”

इतक्या लहान वयांत पंडिता रमाबाईना प्रथम प्रसिद्धि मिळाली. पण त्यावेळीं अशा प्रकारच्या प्रसिद्धीपेक्षां पोटभर अन्नाची त्यांना जास्त जरूरी होती. हे कुटुंब तीर्थयात्रा करीत करीत मद्रास प्रांतांत आले. त्यावेळीं तेथे दुष्काळाची भीषण छाया सर्वत्र पसरली होती. तहानभुकेनें व्याकुळ होऊन अनंतशास्त्र्यांनीं प्राण सोडला. लहान मुलांनींच त्यांना उचलून दोन मैल नेले व अंत्यसंस्कार केला. परंतु त्यांची दया कुणालाच आली नाही. त्यांच्या पाठोपाठ रमाबाईची आई व मोठी बहिण यांचाही अंत झाला. श्रीनिवास व रमाबाई ही बहिणभावंडे अनाथ झाली.

समाजाचे अवलोकन :

“ केल्यानें देशाटन, पंडित मैत्री समेत संचार ।

शास्त्रग्रंथविलोकन मनुजा चातुर्य येतसें फार ॥ ”

असे सुभाषितकार सांगतात. पंडिता रमावाईचे वाचन, विद्वान् घराण्यांतील संस्कार आणि बाळपणापासून देशाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत झालेली पायी यात्रा या तिन्ही गोष्टींमुळे अल्पवयांतच रमावाईचे व्यक्तित्व अत्यंत प्रभावीपणे विकसित झाले. या देशांत विद्वान् पण दरिद्री माणसाची होणारी अवहेलना, धर्माचे वास्तविक स्वरूप व धर्माच्या नांवाखाली राजरोस चाललेली बुवाबाजी, स्त्रियांची परवशता व अज्ञान आणि सर्व देशाला एकाद्या रोगाप्रमाणे व्यापून टाकणारे दारिद्र्य यांचा रमावाईच्या मनावर खोल परिणाम झाला. शेंकडों ग्रंथ वाचून जे जगाचे ज्ञान झाले नसते ते या वनवासांतील दुःखद प्रसंगामुळे झाले.

कीर्तीचा वरदहस्त :

इ. स. १८७८ साली ही बहिणभावडे कलकत्यास आली. दोन दिवसांत त्यांच्या विद्यावैभवाची कीर्ति साऱ्या कलकत्ता शहरांत पसरली. कलकत्ता विद्यापीठाचे प्रो. गो, प्रो. टॉनी व श्री. महेशचंद्र न्यायरत्न या नामवंत विद्वानांनी त्यांचा सिनेटहाउसच्या गच्चीवर मोठा सत्कार केला. “ आपल्या मार्गे पसरलेला गंगाप्रवाह जितका पवित्र आहे. तितकेच आपले दर्शन परम-शंगल होय. आपण मूर्तिमंत सरस्वती आहांत. ” अशा आशयाची एक संस्कृत कविता रचून ‘ पंडिता ’ या पदवीबरोबर त्यांना अर्पण करण्यांत आली. त्यावर पंडिता रमावाईंनी तेथे एक उत्स्फूर्त कविता रचून या सत्काराला विनम्र उत्तर दिले. त्यांत त्यांनी म्हटले होते की, ‘ आपल्या-सारख्या विद्वानांच्या नगरींत मी आल्याने माझ्या श्रमाचे सार्थक झाले आहे. मी पंडिता किंवा सरस्वती नसून सरस्वतीची केवळ नम्र उपासक आहे. ” पुढे बंगालमध्ये त्यांची ठिकठिकाणी व्याख्याने झाली.

प्रख्यात समाजसुधारक केशवचंद्र सेन यांची ववाईची ओळख त्याच सुमारास झाली. केशवचंद्रांनी त्यांना विचारले, ‘ आपण वेदग्रंथ वाचले कां ? ’ या त्यांच्या प्रश्नाला स्वाभाविक ऋजुतेने रमावाईंनी उत्तर दिले की,

“ नाही. वेद वाचण्याचा अधिकार स्त्रियांना कुठे आहे ? ” त्यावर केशवचंद्रानीं स्मितहास्य केलें आणि वैदिक ग्रंथ त्यांना भेट म्हणून पाठवून दिले.

विवाह :

आशेचा किरण थोडाफार दिसूं लागला होता. पण एकाएकी त्यांचा भाऊ श्रीनिवास हा मृत्युमुखी पडला आणि पंडिता रमाबाईंच्या जीवनावर आणखी एक आघात झाला. अशा निराधार परिस्थितीत कांहीं समाज-सुधारकांच्या मध्यस्थीनें पंडिता रमाबाई यांचा विवाह बाबू त्रिपिनविहारी मेधावी या सुविद्य ब्राह्मणेतर तरुणाबरोबर झाला. पण सौख्य व रमाबाई एकत्र नांदणेंच अशक्य असें विधिलिखित होतें. अवघ्या दीड वर्षांतच आपली तरुण पत्नी व कन्या मनोरमा यांना सोडून त्रिपिनबाबूंनीं परलोकीं प्रयाण केलें. या घटनेनें पंडिता रमाबाई पूर्णपणें संन्यस्त बनल्या. स्त्रीजातीची सेवा हें आपलें जीवितध्येय त्यांनीं ठरविलें.

महाराष्ट्रांत आगमन :

“ शुणा कुर्वन्ति दूरत्वं दूरेऽपि वसतां सताम् ” या उक्तीप्रमाणें त्यांची कीर्ति महाराष्ट्रांत येऊन पोहोचली. ठिकठिकाणीं व्याख्यानासाठीं त्यांना आमंत्रणें येऊं लागलीं. इ.स. १८८२ सालीं त्या पुण्याला आल्या. महाराष्ट्रांतील सुधारकांना त्यांच्यांत नव्या स्त्रीजीवनाचा आदर्श दिसला. पुण्यांतील सुधारकांच्या स्त्रिया दर आठवड्यांस एकत्र जमून कांहीं वाचन व चर्चा करीत. पंडिता रमाबाई आल्यावर ‘ आर्यमाहिलासमाज ’ या संस्थेत या उपक्रमाचें रूपांतर झालें. रमाबाईंनीं स्त्रियांना जाचक असलेली समाजांतील विषमता सर्वांच्या नजरेस आणून दिली.

पंडिता रमाबाईंची राहाणी फार साधी होती. एक पांढरेशुभ्र पातळ व अंगांत मोठ्या बाह्यांचें पोलकें असा त्यांचा वेश असे. नेहमीं डोक्यावरून पदर घेऊन तो नंतर त्या डाव्या खांद्यावर टाकीत असत. वय तरुण असूनही चेहेऱ्यावर विरक्तता होती. परमेश्वरानें रूपसंपदा व बुद्धिवैभव अनंत हस्तानें

दिलें होते. त्यामुळें साध्या पोशाखांतही त्या अप्रतिम सौंदर्यशालिनी दिसत असत. बुद्धिमत्तेमुळें त्यांच्याबद्दल असीम आदर निर्माण होई. त्यांच्याबद्दल डॉ. आनंदीबाई जोशी यांनी एके ठिकाणी आपल्या पत्रांत म्हटलेंही आहे, कीं, “ ही स्त्री फुलासारखी कोमल आहे. पण तिनें आपल्या धैर्यानें मोठमोठ्या योद्ध्यांनाही लाजविलें आहे.”

परदेशीं प्रयाण व धर्मांतर :

आर्यमहिलासमाजासारख्या लहानशा संस्थेंत त्यांनीं अनेक व्याख्यानें दिलीं. पण तेवढ्या कार्यांत रमण्यासारखा त्यांचा पिंड नव्हता. सामाजिक सुधारणा फारच मंदगतीनें होत होती. आर्थिक साहाय्याची वानवा व लोकमत यामुळें कोणतेही कार्य, हातात घेतां येत नव्हते. अशा परिस्थितींत हुजूरपागेच्या मिस हर्फर्ड व निमाया गोरे यांचा व पंडिता रमाबाईंचा परिचय झाला. मनाची संशयवादी स्थिति झाली होती. महाराष्ट्रांत कार्य करणें हें आपलें ध्येय त्यांनीं ठरविलें होतें. परंतु परदेशांत जाऊन तेथील परिस्थिति अवलोकन करावी, विद्या संपादन करावी या उद्देशानें इ. स. १८८३ मध्ये त्या विलायतेला गेल्या. तेथें त्यांनीं धर्मांतर केलें.

धर्मांतराची प्रतिक्रिया :

पंडिता रमाबाईंनीं ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली, या बातमीनें महाराष्ट्रांत एकच खळबळ उडाली. या धर्मांतराची प्रतिक्रिया दोन प्रकारें दोन गटांत झाली. सुशिक्षित स्त्रीचे खरें स्वरूप उघडकीस आलें म्हणून सनातन्यांना आनंद झाला. पण नव्या स्त्रीत्वाच्या आदर्शाला तडा गेला असें वाटून समाजसुधारकांना सखेदाश्चर्य वाटलें. ‘ इंदुप्रकाश ’ चे संपादक श्री. विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं एक करुण घटना या दृष्टीनें त्याकडे पाहून समतोल-बुद्धीनें लिहिले आणि रमाबाईंच्या कार्याला त्यांच्या धर्मांतरानें धक्का पोहोचणार नाही अशी आशा व्यक्त केली. स्वतः पंडिता रमाबाईंनीं सांगितले कीं, “ उदात्त तत्त्वे हिंदुधर्मांत होती. पण त्यांचें प्रत्यक्ष परिपालन

मला ख्रिश्चनधर्मात आढळलें. ” पंडिता रमाबाई परदेशांत गेल्यावर तेथील मिशनरी सेवकांच्या निरपेक्ष समाजसेवेचा त्यांच्या मनावर फार अनुकूल परिणाम झाला. जीवनांत नवी श्रद्धा निर्माण झाल्यावर आपल्या स्वाभाविक प्रवृत्त्यनुसार त्यांनी धर्मांतर केलें.

शारदासदन :

इंग्लंड व अमेरिका या दोन्ही देशांतील समाजाचें निरीक्षण केल्यावर पंडिता रमाबाई परत आल्या व ११ मार्च १८८९ रोजी अनाथ विधवांसाठीं ‘ शारदासदन ’ ही संस्था स्थापन केली. हा समारंभ सौ. काशीबाई कानिटकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं झाला. त्या संस्थेंत बालविधवा व परित्यक्ता स्त्रियांना आश्रय व शिक्षण दिलें जात असे. ज्या विधवांना घरांत व समाजांत साधी माणुसकीहि मिळणें कठीण होते त्यांना रमाबाईचें मातृप्रेम लाभलें. न्याय-मूर्ति रानडे, भांडारकरप्रभृति मंडळी या संस्थेच्या सल्लागार मंडळावर होती.

असें सांगतात कीं, एकदां रमाबाई फिरावयास जात असतांना त्यांनीं एक करुण दृश्य पाहिलें. कसाईखान्यांतून सुटलेली एक गाय जीव घेऊन पळत होती आणि तिच्यामागे खाटिक सुरा घेऊन धावत होता. ती गाय पंडिता रमाबाईसमोर येऊन थांबली. त्या मुक्या जनावरालादेखील रमाबाईंच्या हृदयातील अथांग सहानुभूति कळली म्हणावयाची. त्या गाईसारखीच दीनवाणी अवस्था हिंदु विधवांची होती.

रत्न भंगलें !

शारदासदनांत सर्व स्त्रियांना उत्तम प्रकारें शिक्षण मिळत असे. परंतु पंडिता रमाबाईचें जें खाजगी जीवन होतें, त्याचा परिणाम कांहीं विद्यार्थिनीं-वर झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. रमाबाईं भजन करीत असतांना त्या भक्ति-भावनेच्या लाटेत भोळी मनें वाहून जात असत. त्याचा परिणाम असा झाला कीं एकदम अकरा मुलींनीं ख्रिश्चन धर्म स्वीकारण्याचें ठरविलें. ही गोष्ट गुप्त राहणें शक्यच नव्हते. समाजसेवेच्या नांवाखाली रमाबाईं ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार

करते या अफवेचें दाट पीक सर्वत्र आलें. सर्व वजनदार समाजसुधारकांनी संस्थेच्या सह्यागर मंडळाचे काम सोडून देण्याचा निर्णय घेतला आणि ही संस्था बंद करण्याची पाळी रमाबाईंवर आली. समाजसुधारकांचे एक स्वप्न भंगले ! हिंदु विधवांची उन्नति व ख्रिश्चन धर्मावरील निष्ठा या दोन तलवारी शारदासदनासारख्या सामाजिक संस्थेच्या एका म्यानात राहाण्याजोग्या नव्हत्या. पंडिता रमाबाईंच्या दृष्टिआड ही गोष्ट झाल्याने बुद्धिपुरःसर धर्मप्रचार करण्याचा आरोप त्यांना सहन करावा लागला.

नमुनेदार समाजकार्य :

पंडिता रमाबाईंच्या शारदासदनाचा प्रथम आरंभ मुंबईस झाला. नंतर इमारत बांधून ती संस्था पुण्यास नेण्यांत आली. लोकक्षोभामुळे संस्था जवळजवळ बंद पडली. परंतु रमाबाईंनी आपला जनसेवेचा मार्ग सोडला नाही. केडगांवला जाऊन नव्या दमानें कार्याला प्रारंभ केला. तेथें पाण्याचा त्रास होता, तर विहिरी खोदल्या. अमेरिकेंतून लक्षावधी रुपयांची मदत आणून अनाथअपंगांसाठी ' मुक्तिसदन ' उभें केलें. मुक्तिसदन, प्रीति-सदन व कृपासदन या केडगांवच्या रमाबाईंच्या संस्थांतून आजही नमुनेदार समाजकार्य केलें जात आहे. सदनांतील स्त्रियांना नुसता आश्रय न देतां त्यांना समाजाचे उपयुक्त घटक बनावण्याचा प्रयत्न रमाबाईंनी केला. हातमाग चालविणें, सूपटोपल्या विणणें, रंग देणें इत्यादि कामें त्यांना शिकविण्यांत आलीं. तेथें एक छापखानाही चालविण्यांत आला. एकेकाळीं आपल्यावर आलेली अन्नान्नदशा रमाबाईं कधींच विसरल्या नाहींत. ज्या ज्या वेळीं गुजरार्थेत व मध्यप्रांतांत दुष्काळ पडला त्या त्या वेळीं त्या तेथें धांवत गेल्या आणि अनाथांना त्यांनी सक्रीय मदत केली. ही कामें करतांना आर्थिक दुरवस्था त्यांना कधीच भासली नाहीं. त्यांच्या कर्तव्यगारीमुळे पैसा आपोआप हातांत येऊन पडत असे.

वैचारिक कामगिरी :

इंग्लंडमध्ये संस्कृत भाषेची प्राध्यापिका म्हणून रमाबाईंनी काम केले. तेथे इंग्रजीबरोबर पदार्थविज्ञानशास्त्राचाही त्यांनी अभ्यास केला. थोड्या अवधीत त्यांनी इंग्रजीवर एवढे प्रभुत्व मिळविले की 'उच्चवर्णीय हिंदु महिला' हा सुंदर भाषाशैलीने नटलेला ग्रंथ त्यांनी लिहिला. रमाबाई आमरण विद्यार्थिनी होत्या. इंग्रजी, मराठी, हिंदी, गुजराती, बंगाली, कानडी व संस्कृत अशा सात भाषा त्यांना येत होत्या. हिब्रू भाषा शिकून तिचे व्याकरणहि त्यांनी तयार केले. "शतकानुशतकाच्या मूकतेला या ग्रंथाने प्रथमच वाचा फोडली." असे धन्योद्गार डॉ. बॉडले या अमेरिकन बाईंनी 'उच्चवर्णीय हिंदु महिला' या ग्रंथाबद्दल काढले. त्यांत हिंदी स्त्रियांची परवशता वर्णिली असून स्वावलंबनाखेरीज तरणोपाय नाही हा विचार मांडला आहे. इंटर कमिशनपुढे साक्ष देतांनाही हीच गोष्ट त्यांनी प्रतिपादन केली.

'स्त्रीबोधनीति' व 'युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिति व प्रवासवृत्त' हे दोन मराठी ग्रंथ व 'A Testimony' हा इंग्रजी ग्रंथ त्यांनी लिहिला. आपला प्रवासाचा खर्च भागविण्यासाठी त्यांनी इंग्लंडहून सुंदर पत्रे पाठविली. त्यांत तेथील समाजरचना व लोकांचे आचारविचार यांचे सुरस वर्णन आहे. हीं पत्रे सुबोधपत्रिकेचे संपादक द्वा. गो. वैद्य यांनी प्रसिद्ध केली. तीं पत्रे वाचतांना या पांडितेचे हृदय किती कोमल होते व लेखणी किती काव्यमय होती याची साक्ष पटते. अशा या थोर स्त्रीचा अंत ५ एप्रिल १९२२ रोजी झाला. त्यापूर्वी एक वर्ष त्यांची प्रिय कन्या मनोरमा ही क्षयाच्या विकाराने त्यांना सोडून गेली होती.

जीवनविषयक तत्त्वज्ञान :

समाजसेवकांबद्दल पांडिता रमाबाईंनी काढलेले उद्गार त्यांनाच यथार्थपणे लागू पडतात. त्या म्हणतात, "या जगांत कांहींएक स्वार्थ नसतांना लोकांवर ज्यांची प्रीति असते तेच धन्य आणि तेच सुखी ! मनुष्यांमध्ये

कोठें जर देवजाती असली तर मी तसल्या मनुष्यासच देव मानते. तशा प्रेमिक मनुष्यांचा एक एक अश्रुबिंदु, ज्यास निर्मल प्रेमाची किंमत समजते असे मनुष्य स्वर्गसुखाच्या विनिमयानेंहि घेण्यास मार्गें सरणार नाहीं. कारण तीं रत्नें अमोलिक होत ! ”

त्यांच्या एका पत्रांत त्यांचें जीवनविषयक तत्त्वज्ञान प्रतिबिंबित झालें आहे. “ मी नेहमीं कुंतीप्रमाणें परमेश्वराची प्रार्थना करीत असते कीं, “ विपदः सन्तु नः शश्वत् तत्र तत्र जगत्पते । ” रत्नाकरांतून पाहिल्यानें हालाहल विष निघून मग सर्व संजीवनकारी अमृत निघालें होतें अशी दंतकथा आहे. परंतु माझ्या आयुष्यांत पुष्कळ वेळां ही कथा मी प्रत्यक्ष पाहिली. तुम्हीहि हें ध्यानांत ठेवा कीं विषाच्या मागून अमृत येतें. ” खरोखर जगांतील महान् आपत्तींचें हालाहल त्यांनीं प्राशन केलें. जण हा दुःखाचा पेला ओठाला लावलेला असतांनाहि जगाला दिलें मात्र समाज-सेवेचें अमृत ! अशा या थोर स्त्रीच्या पवित्र स्मृतीपुढें आपणें मस्तक आदरानें नम्र होणार नाहीं काय ?

अभ्यासासाठीं कांहीं प्रश्न :

१. पंडिता रमाबाईंचें व्यक्तिमत्त्व घडविण्यास कोणत्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या ?
२. “ हिंदु विधवांची उन्नति व ख्रिश्चन धर्माची निष्ठा या दोन तलवारी शारदासदनसारख्या सामाजिक संस्थेच्या एका म्यानांत राहण्याजोग्या नव्हत्या. ” या वाक्याच्या अर्थ नीट समजावून घ्या.
३. पंडिता रमाबाईंच्या एकंदर आयुष्यक्रमावरून त्यांच्या जीवन-विषयक तत्त्वज्ञानाबद्दल काय निष्कर्ष काढतां येईल ?

थोर समाजधुरंधराच्या थोर सहचारिणी

रमाबाई रानडे

(जन्म इ. स. १८६२; मृत्यु इ. स. १९२४)

[एकोणिसाव्या शतकांत अत्यंत प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाने जे समाजसुधारक चमकले त्यांत न्यायमूर्ति रानडे यांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. त्यांचे जीवन म्हणजे महाराष्ट्रांतील अनेक सामाजिक, राजकीय व औद्योगिक सुधारणांचा इतिहास आहे, ही जागीव त्यांच्या चरित्राचे सिंहावलोकन करतांना कायम राहाते. मनाला आश्चर्यचकित करणाऱ्या कार्यव्यापृततेमुळे ते अनेक संस्थांचे आधारस्तंभ होते. ते स्वतः स्त्रीशिक्षणाचे कट्टे पुरस्कर्ते असल्याने त्यांनी आपल्या पत्नीला बालबोध अक्षरे शिकविण्यापासून ते इंग्रजी उत्तम वाचण्याइतपत स्वतः तयार केले. रमाबाईंनी या विद्येचा समाजहितासाठी सदुपयोग केला. नव्याजुन्याच्या सीमारेषेवरील रमाबाईंचे हे व्यक्तिचित्र सात्त्विक वृत्तीने परिपूर्ण असल्याने अत्यंत मनोरम झालेले आहे.]

“अण्णांचें पत्र आलें...पत्र आलें!” एवढा शब्द ऐकतांच अंगणांत खेळत असलेलीं सर्व बालगोपालमंडळी जमा झाली. घरांतल्या बायकांनीं हातांतलें काम क्षणभर बाजूला ठेवलें. दाजीनें ऐटीत पत्र वाचायला आरंभ केला. दाजीजवळ त्याची छोटी बहिण उभी होती. तिचें डोळे आनंदानें लुकलुकत होते. “मी लवकरच तेथें येतों” असं अण्णांनीं लिहिलें होतें. तेंच तिच्या आनंदाचें कारण! गांवाला जातांना तिनें अण्णांच्या कानांत एक जम्मत सांगितली होती. तिचें तें गुपित फक्त घरांतल्या देवाला—गणपतीला माहित होतें. कारण देवबाप्पाला सारंच कळतं मुळी! आतां अण्णा आले कीं त्यांनीं आणलेली गंमत दाखवून सर्वांना चकित करायचें अशा गोड विचारांत ती असतांनाच दाजीनें म्हटलें, “अग लवाडे, अण्णासाहेबांना काय आणायला सांगितलें तें कळलें आम्हाला.” “सांग तर काय तें?” तिनें भाबडेपणें विचारलें. “हात्तिच्या! त्यांत काय—? त्यांनीं पत्रांत लिहिलेंच आहे मुळी, कीं बाळीसाठीं मोत्याच्या बाहुल्या आणि साडी अगदीं न विसरतां आणतों म्हणून!” आपलें गुपित फुटलें म्हणून त्या बालिकेनें गाल फुगवले आणि विचारलें, “पण तुला कसं कळलें?” “पत्रांत लिहिलें आहे ना!” दाजी उत्तरला. पण तिचें समाधान होईना.

“अण्णांनीं लिहिलें, पण तुला कसं कळलें?” हा तिचा प्रश्न शिल्लकच राहिला. दाजीला तें समजावून सांगतां येईना. शेवटीं तो चिडला. बहिणीच्या एक श्रीमुखांत देऊन त्यानें वडील भावाचा हक्क बजावला. पण त्यामुळें तिच्या मनांतला गोंधळ मुळींच कमी झाला नाहीं. भावासारखं आपल्याला वाचतां आलं तर काय मजा होईल हा विचार मनांत येतांच तिनें आईला विचारलें, “मी शिकूं वाचायला?” त्यावर आईनें म्हटलें, “छे! काय करायचें बायकांनीं शिकून? त्यांना काय चाकरी करायची आहे थोडीच!” खरंच कीं! भोंवतालच्या कुणीच बायका लिहितवाचत नव्हत्या. बरोबरीच्या मैत्रीणीसुद्धां छप्पापाणी, ‘कारसकाच्या, काय बोलतो नाच्या’चा खेळ, गजगे, बाहुल्या आणि भातुकली यांतच रमलेल्या होत्या.

मग शिकण्याचा विचार आई म्हणते तसा वेडेपणाचाच तर... पुन्हां म्हणून शिक्षणाचा विचार त्या चिमुकल्या डोक्यांत कधी आला नाही.

तिच्या कोंवळ्या मनावर परिणाम करणारी दुसरी एक गोष्ट तिने ऐकली. तिच्या आयाबाई लिहायलावाचायला शिकल्या होत्या आणि एकदोन वर्षांतच त्यांना वैधव्य आले होते. बायका लिहायलावाचायला शिकल्या की असा परमेश्वरी कोप होतो, असा सर्वांचा समज झाला होता. अशा वातावरणांत 'नकोच तें शिक्षण' अशी त्या मुलीची भावना झाली असल्यास नवल ते काय ! पण परमेश्वरी योजना फार वेगळी होती. याच मुलीकडून महाराष्ट्रांत सेवासदनासारखे महान् शैक्षणिक कार्य व्हावयाचें होतें.

बालपण :

श्री. रमाबाई रानडे यांचा जन्म कुर्लेकर या सरदार घराण्यांत इ. स. १८६२ साली झाला. हे कुडंब देवराष्ट्रे या गांवी राहात असे. रमाबाईंचा जन्म झाला त्या सुमारास हे घराणें सांपात्तिक दृष्ट्या डब्याईस आलेले होते; तरीही पूर्वजांची कीर्ति मागें असल्याने अत्यंत प्रतिष्ठित घराण्यांत त्याची गणना होत असे. रमाबाईंची आई ही एक दक्ष व धर्मपरायण गृहिणी होती. विलक्षण सासुरवास सोसल्याने त्यांची सहनशीलता कसाला लागलेली होती. भिरजेचे राजवैद्य राघोपंत करमरकर हे रमाबाईंचे आजोबा म्हणजे आईचे वडील. वैद्यघराण्यांत जन्माला आल्याने रमाबाईंच्या मातोश्रीनी वैद्यकविद्या आत्मसात् केली होती. पुढें तिचा उपयोग त्यांनाच नव्हे तर अनेक गोरगरिबांना झाला. संसार सांभाळून गरीब रोग्यांना विनामूल्य औषध देण्याचें काम त्या करीत. कधी कधी या रोग्यांना घरांत ठेऊन घेऊन त्यांची शुश्रूषा करणें हे समाजकार्यही त्या करीत असत. अर्थात समाजकार्य एवढा मोठा शब्द त्या कामाला लावत नसत. 'पडावं दुसऱ्याच्या उपयोगी' एवढाच त्याचा अर्थ होता. सांपात्तिक परिस्थिति असमाधानकारक असूनही रमाबाईंच्या वडिलांनी औषधपाण्याच्या खर्चाला कधीहि नापसंती दर्शविली

नाहीं. उलट प्रोत्साहनच दिलें. अशा प्रकारें परोपकाराचा धडा रमाबाईंना आपल्या बालपणी मिळाला होता.

विवाह :

वडील बहिणीच्या मानानें जरा उशीरा म्हणजे अकराव्या वर्षी रमाबाईंचा विवाह न्यायमूर्ति रानडे यांच्याशी झाला. त्यावेळीं न्यायमूर्तीचें वय बत्तीस वर्षांचें होतें. वय व विद्वत्ता या दोन्ही दृष्टींनीं हा विषमविवाह होता. विषम-विवाह सुखाचे होत नाहींत, असा सर्वसामान्य समज आहे. पण हा विवाह मात्र या नियमाला अपवाद ठरला. त्याला कारण म्हणजे न्यायमूर्ति रानडे यांचा शांत व प्रेमळ स्वभाव आणि त्यामुळें रमाबाईंच्या मनांत निर्माण झालेली अपार भक्ति. त्या काळांत अशा प्रकारचे अनेक विवाह होत असल्यानें हें वयाचें अंतर कुणालाच गैर वाटलें नाहीं. महाराष्ट्रांतील पुरुष इंग्रजी शिक्षण घेऊं लागल्यानें साहजिकच विवाहप्रसंगी त्यांची वयोमर्यादा पुढें सरकत असे आणि मुलींचीं लग्नें मात्र बारा वर्षांच्या आंत होत असत. स्वतः न्यायमूर्ति रानडे यांच्या दृष्टीनें मात्र हा विवाह म्हणजे त्यांनीं दीर्घ-काळ बाळगलेल्या ध्येयांचा चक्काचूर होता. पुनर्विवाहाच्या पक्षाकडे त्यांचा ओढा होता. प्रथम पत्नी मृत्यु पावल्यावर अल्पवयी मुलीबरोबर संसार करण्यापेक्षां विवाहच करूं नये किंवा केल्यास पुनर्विवाह करावा असें त्यांना वाटत होतें. परंतु पित्याच्या इच्छेमुळें आजवर वाचनानें व अवलोकनानें जे विचार व ज्या निष्ठा दृढ झाल्या होत्या त्यांवर तिलांजली देण्याचा प्रसंग न्यायमूर्तींवर आला. मित्रमंडळींकडून कमकुवतपणाचा आरोप त्यांच्यावर करण्यांत आला. सर्व समाजसुधारकांचा त्यांच्यावर रोष झाला. पण पित्याचा संबंध तोडणें आणि पर्यायानें आपल्या सर्व एकत्र कुटुंबावर आघात करणें हें न्यायमूर्तींच्या स्वभावधर्माच्या विरुद्ध होतें. जुन्या-नव्याचा समन्वय करण्याची त्यांची मनोवृत्ति होती. प्रथम पत्नी दिवंगत झाल्यावर तें दुःख विसरण्याचा अवसरही वडिल मंडळींनीं त्यांना दिला नाहीं. कारण न्यायमूर्ति स्वमतानुसार

पुनर्विवाह करतील अशी भीति त्यांना वाटत होती. शेवटी घर सोडून जाण्याची धमकी वडिलांकडून मिळाल्यावर न्यायमूर्ति अस्वस्थ झाले. त्यांची पितृभक्ति पणाला लागली होती. एकीकडे पितृभक्ति व दुसरीकडे जीवन-निष्ठा अशी रस्सीखेच सुरू झाली. त्यांत पितृभक्तीचा विजय झाला. जुन्या संस्कारांत वाढलेले त्यांचे मन कुटुंबसंस्थेचे बंधन तोडू शकले नाही. एकोणिसाव्या शतकातील कुटुंबसंस्थेत व्यक्तिस्वातंत्र्याला वाव नव्हता. कुटुंब-प्रमुखाला कुटुंबातील इतर घटकांनी विरोध करणे ही गोष्ट नवीन होती. कुटुंबसंस्थेची आजवरची घडी, तिची मूल्ये व नवशिक्षण घेणाऱ्या तरुण मनाच्या सामाजिक प्रेरणा या प्रवृत्ति विरुद्ध दिशेने जात होत्या. अशा एकंदर परिस्थितीत न्यायमूर्ति रानडे वडिलांसमोर एक तासभर कांहीं एक न बोलतां खाली मान घालून उभे राहिले व शेवटी वडिलांची आज्ञा शिरसामान्य केली, या घटनेचा उलगडा होऊ शकतो. पण त्यानंतर रानडे यांचा मनस्ताप कमी न होतां अधिकच वाढला. मृतपत्नीचा शोक, स्व-मतावर पाणी सोडल्याने असह्य होणारा मनस्ताप, अशा अवस्थेत न्यायमूर्ति असतांनाच इ. स. १८६७ साली रमाबाईंनी रानड्यांच्या घरांत गृहिणी म्हणून प्रवेश केला. माहेरच्या वाळबोध वळणामुळे या दहाजणांच्या घरांत मिसळायला त्यांना वेळ लागला नाही. खुद्द न्यायमूर्तींनीही आपल्या मनस्तापाची झळ आपल्या अल्पवयी पत्नीला लागू दिली नाही. उलट अतिशय समंजसपणे वागून खराखुरा आदर रमाबाईंच्या मनांत निर्माण केला. 'पति हेंच आपले दैवत' ही भावना परंपरेने त्यांच्या ठिकाणी जागृत होतीच. पण नितांत निष्ठा कुणाच्याही मनांत उत्पन्न व्हावी. एवढी प्रभावी गुणसंपदा न्यायमूर्तींना परमेश्वराने बहाल केली होती.

शिक्षणास आरंभ :

या काळांत सुशिक्षित पुरुषाला सुशिक्षित स्त्री पत्नी म्हणून लाभणे दुरापास्त होते. आपल्या कल्पनेतील प्रतिमूर्ति सत्यसृष्टीत दिसणेही अशक्य

असल्याने न्यायमूर्तींनी रमाबाईंना शिकविण्यास सुरुवात केली. रमाबाईंना अकरावे वर्ष असल्याने विद्या संपादन करणे सुलभ होतं, परंतु त्या काळांत लहान वयाची सासुरवासिनी हीसुद्धां प्रौढ समजली जाई व तिच्यावर सर्वांची सक्त नजर असे. अशा पंगु व्यक्तिमत्त्वाच्या स्त्रियांना कोणतीही गोष्ट स्वतंत्रपणे करतां येत नसे. न्यायमूर्तींनी रोज रात्री दोन तास शिकवून चांगले मराठी वाचन करण्याइतपत त्यांची प्रगति करवून घेतली.

रानड्यांच्या घरांतील काहीं प्रौढ स्त्रियांना सही करण्यापुरतें लिहिणें, पोथी वाचण्याइतपत वाचणें येत होतें. तरीही रमाबाई शिकूं लागल्यावर त्यांच्या अंगाचा तिळपापड झाला तो झालाच. “जाऊं दे ग ! शिक्षणावांचून काय अडलं आहे ? पुरुषांचं थोडं ऐकावं आणि थोडं सोडून द्यावं ! ” या नणंदेच्या म्हणण्याला दुसरी एकादी स्त्री बळी पडली असती. पण पती-बद्दल वाटणारी अपार भक्ति या विचारांना थारा देत नसे. सासुरवासिनी असल्याने त्या सर्व बोलणी ऐकून घेत असत. पण न्यायमूर्तींना ज्या गोष्टींनी संतोष होईल तीच गोष्ट करण्यांत त्यांना धन्यता वाटे. स्वतः न्यायमूर्ती कधीहि मनाचा तोल जाऊं देत नसत. शांतपणें चुका समजावून सांगण्याचा त्यांचा स्वभाव. पण ते जर एकदांच कठोर शब्द बोलले तरी रमाबाईंच्या अंतःकरणाचें पुरतें पाणी पाणी होऊन जाई. रमाबाईंच्या मनाची ही घडण समजली कीं, वाटूं लागतें कीं, घरांतील वडिलधाऱ्या स्त्रियांचे शब्दांचे घाव सोसूनही त्या शिकल्या ते केवळ एका निष्ठेच्या जोरावर !

शिक्षणाच्या परिणामाची भीति :

घरांतील ताई-सासूबाई किंवा दुर्गावन्स रमाबाईंच्या शिक्षणानें संतापत असत. त्याचें कारण म्हणजे शिक्षणाच्या परिणामाची भीति. “वायकांना शिकविलें कीं, त्या उद्धट होतील; त्यांचे सद्गुण लयाला जाऊन त्या स्वैराचारी बनतील.” असा जो समाज सनातनी माणसांच्या ठिकाणी पसरला होता, त्यामुळेच रमाबाईंना या प्रकारचा सासुरवास भोगावा लागला.

प्रथम प्रथम सामोपचाराने, कधी कधी धाकाने व निराशा झाल्यावर एकत्र कुडंबांत बहिष्कृत रीतीने वागवून सामदामदण्डभेद या मार्गाचा प्रयोग रमाबाईंवर करण्यांत आला. रमाबाई स्वतः सुशील व सोशिक असल्याने या स्त्रियांना फार आशा वाटे. पण पुन्हां ' येरे माझ्या मागल्या ' हा प्रकार शिक्षणाच्या बाबतीत होऊं लागल्यावर त्यांचें मन रमाबाईंबद्दल पुरतें कलुषित झालें.

जुन्या सामाजिक नाटकांतून प्रहसनांतून व इतर लिखाणांतूनही स्त्री-शिक्षणाबद्दल समाजाला वाटणारी भीति प्रतिबिंबित झाली आहे. उदाहरणार्थ ' कलकत्ता रिव्यू ' या वृत्तपत्राच्या विद्वान् संपादकांनी पुढील उताऱ्यांत हीच भीति व्यक्त केली आहे.

“ आपल्या स्त्रियांना हें पाश्चिमात्य शिक्षण द्यावें किंवा नाहीं हें अत्यंत गंभीरपणें ठरविण्याची वेळ आलेली आहे. हें शिक्षण पद्धतशीर सुरू झाल्यावर अढळ निष्ठा, अपार भक्ति, सहजसुंदर कोमलता, व अलौकिक धैर्य हें स्त्रीजातीस ललामभूत असलेले सद्गुण आमच्या स्त्रियांतून खास नाहींसे होतील. हे सद्गुण नष्ट करणारे परकीय शिक्षण स्त्रियांवर लादण्यांत आपल्या हातून चूकच होत नाहीं काय ? या सद्गुणांऐवजीं पाश्चिमात्य संस्कृतीचा भपकेबाज लखलखाट आमच्या पदरी पडणार. शिवाय अशा प्रकारच्या शिक्षणाचे जे थोडेफार फायदे आहेत त्याबद्दलही शंका घेण्यास बरीच जागा आहे. ”

इंग्रजी शिक्षण :

मराठी शिक्षणांत उत्तम प्रगति झाल्यावर रमाबाईंना विद्येची गोडी लागली. केवळ न्यायमूर्तींच्या मनाला समाधान व्हावें म्हणून त्या तोंपर्यंत शिकत होत्या. नंतर मात्र स्वतःला विद्यानंद प्राप्त व्हावा म्हणून त्यांनी इंग्रजी शिक्षण घेण्याबाबतचें मनोगत न्यायमूर्तींना बोलून दाखविलें. त्याच सुमारास म्हणजे इ.स. १८७५ सालीं रमाबाईंच्या जवळ त्यांचे धाकटे दीर आबा व बाबा हे येऊन राहिले होते. ते दोघे इंग्रजी शिकत असल्याने रमाबाईंना

इंग्रजी शिकविसें वाटूं लागलें. रमाबाईंनीं स्वयंस्फूर्तीनें ही गोष्ट विचारावी याबद्दल न्यायमूर्तीना अत्यंत समाधान वाटलें. त्यांनीं इंग्रजी शिकविण्यास आरंभ केला. न्यायमूर्तीना फिरतीवर जावयाची वेळ आल्यावर हुजूरपागेच्या मुख्याध्यापिका भिस् हर्फर्ड या त्यांना इंग्रजी शिकवावयास येत असत. सुविख्यात समाजसुधारक पंडिता रमाबाई या विद्वान् स्त्रीच्या स्नेहशील सहवासानें रमाबाईंना समाजसेवेचें महत्त्व कळून आलें.

इकडे आड आणि तिकडे विहीर :

एकत्र कुटुंबपद्धतीमुळें रमाबाईंना शिक्षण घेतांना किंवा थोडीफार समाजसेवा करतांना फार कष्ट पडले. न्यायमूर्तीच्या मनाचा कल व घरांतील चडिलघाऱ्या स्त्रियांच्या अपेक्षा या दोन गोष्टी परस्परविरुद्ध असल्यानें पुष्कळदां अडकित्यातील सुपारीसारखी त्यांची अवस्था होत असे. अशी परिस्थिति असतांना त्यांनीं अनुमत्त सोशिकता दाखविली. त्यांच्या मूळच्या संस्कारसंमत् व्यक्तिमत्वाला शिक्षणानें अधिक तेजस्वी पैलू पडले.

इ.स. १८८०च्या सुमारास न्यायमूर्तीची नाशिकला बदली झाली. त्यावेळीं त्यांचा व प्रारंभीचें प्रख्यात समाजसुधारक लोकहितवादी यांचा परिचय झाला. प्रगतिप्रिय अशा या दोन्ही समाजधुरंधरांचे विचार, संभाषण व कृति यांचा सुपरिणाम होऊन रमाबाई, लोकहितवादींच्या गृहिणी व लेकीसुना यांनीं स्त्रियांना जागृत करण्यासाठीं हळदीकुंकवाच्या निमित्तानें सर्व वर्गांच्या स्त्रियांना बोलावून स्त्रीशिक्षणाचा प्रचार करण्यास सुरुवात केली.

सार्वजनिक सभेंतील पहिलें भाषण :

नाशिकच्या कन्याशाळेचा बक्षिससमारंभ ठाण्याचे सेशनजज मि. कागलन यांच्या पत्नीच्या हस्ते करण्याचें ठरलें. त्या प्रसंगीं आभारप्रदर्शन करून जमलेल्या स्त्रियांना दोन उत्तेजनपर शब्द सांगणें जरूर होतें. तें भाषण रमाबाईंनींच वाचून दाखविलें. हें भाषण झाल्यावर त्यांनीं व्यासपीठावरील सर्व स्त्रियांना पुष्पहार अर्पण केले व एक हार वगळून ठेवला. परक्या पुरुषाला

पुष्पहार घालणें हें मर्यादेला सोडून आहे, असे त्यांना मनःपूर्वक वाटत होतें. तो हार मग स्वतः लोकहितवादी यांनीं मि. कागलन यांच्या गळ्यांत घातला. रमाबाईंच्या या विवेकयुक्त वागणुकीनें न्यायमूर्ति व इतर सर्व मंडळी संतोष पावली. केवळ भिडेला बळी पडून तो हार साहेबमजकुरांच्या गळ्यांत रमाबाईंच्या हातानें पडला असता तर त्या काळांत त्याचा केवढा गहजब झाला असता, याची कल्पनाच केलेली बरी ! कारण शिकणेंसवरणें व सभेंत बोलणें हेंसुद्धां कुलवंतांच्या स्त्रियांना दूपणास्पद आहे, अशी विचारसरणी त्यावेळीं रूढ होती. तेव्हां जुन्यानव्याचा विवेक करून योग्य तऱ्हेनें वागण्याची जबाबदारी या प्रथमशिक्षित स्त्रियांवर होती. तासगांवला त्यांनीं मुलींसमोर जें स्वतंत्र भाषण केलें त्यांत प्रामुख्यानें हीच गोष्ट सांगितली.

“मुलींनों, मनुष्यानें उद्धट व्हावें हा सुशिक्षणाचा परिणाम खचित नव्हे. केळीचें वैभव म्हणजे तिला मोठा लंगर येणें. पण असें वैभव प्राप्त झालें असतां ती कधीं ताठत नाही उलट अधिक नम्र व विनयशील दिसते त्यामुळेच ती अतिशय शोभते. याकरितां मुलींनों, तुम्ही शिकलेल्या मुलींनों तर या आक्षेपाला जागाच देतां कामा नये.”

सार्वजनिक कार्यांत पदार्पण :

पुण्यांतील वक्तृत्वोत्तेजक सभा, नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, औद्योगिक परिषद्, वसंतव्याख्यानमाला, फिमेल हायस्कूल, प्रार्थनासमाज, सार्वजनिक सभा इत्यादि तत्कालिन अनेक संस्थांच्या कार्यांशीं न्यायमूर्ति रानडे यांचा जिव्हाळ्याचा संबंध होता. पुण्या-मुंबईतील सुधारणाप्रिय विद्वान् मंडळींचा सहवास या ना त्या कारणानें न्यायमूर्तींना होत असे. म्हणूनच ‘स्त्री-विचारवती सभा’ आणि पंडिता रमाबाईंचा ‘आर्य महिला समाज’ या संस्थांतील कार्यक्रमांना हजर राहून त्यांत भाग घ्यावा असें रमाबाईंना मनापासून वाटूं लागले. त्याप्रमाणें त्या प्रत्यक्ष वागूं लागल्यावर घरांतल्या स्त्रियांनीं त्यांच्यावर बहिष्कार टाकला. मिस हर्फर्ड शिकवून गेल्यावर रमाबाईंना विहिरीच्या थंडगार पाण्यानें स्नान करावें लागे. केर काढतांना एकाद्या

कागदावरची दोन अक्षरे वाचली तरच लगेच ताकीद मिळे. “ माडीवर काय नाचायचं ते नाचत जा. आमच्या समोर आमची अशी अमर्यादा केलेली आम्हांला खपणार नाही. ” त्या दिवसांचे वर्णन करतांना रमाबाईंनी “ आठ महिन्याचा उन्हाळा व एक दिवसाचा पावसाळा ” असे समर्पक शब्द वापरले आहेत. कारण न्यायमूर्ति घरांत असतील तेवढाच वेळ घरांत शांतता असे. अशी सतत धुसफुस चालली असतांना एका शब्दानेही उलट उत्तर न देतां धीमेपणाने स्वतःचे काम करण्यांत रमाबाई खरोखर न्याय-मूर्तीच्या अर्धांगी शोभत होत्या.

एकदां एक विद्वान् संस्कृतज्ञ बाई अनसूयाबाई यांचे पुराण विष्णु-मंदिरांत असतांना सभामंडपांतील सर्व जागा व्यापून टाकून सुधारक स्त्रियांना पुरुषांत बसविण्याचा बेत सनातनी स्त्रियांनी केला. या बहिष्काराने रमाबाई फार गोंधळल्या. पुरुषांच्यांत पांचच मिनिटे बसून डोकें दुखत असल्याचे निमित्त दाखवून त्या घरीं निघून आल्या. सर्व प्रकार घरांतील वडिलधाऱ्या स्त्रियांना सांगतांच त्यांना फार समाधान वाटले. रमाबाईंना शाबासकी देत ताईसासूबाई म्हणाल्या, “ पाहिलेंस, हा असाच तर्क ठेवला म्हणजे लौकिकांत चरें दिसते. लोक नांवे ठेवीत नाहीत. या नव्या शिकलेल्या पुरुषांना व्यवहार नसतो. त्यांना राग आला तर जाईल दोन दिवसांत. ” न्यायमूर्ति घरांत आल्यावर त्यांनी प्रथम रमाबाईंच्या प्रकृतीची चौकशी केली. केवळ मन-स्तापाने त्या घरीं निघून आल्या हें कळल्यावर त्यांना न्यायमूर्तींनी अबोल्याची शिक्षा दिली. विचाऱ्या रमाबाई ! सर्व माणसांना एका वेळीं सुख देणे त्यांना शक्यच नव्हते !

इंग्रजींतून भाषण :

इ. स. १८८३ मध्ये पुण्याच्या हिराबागेत स्त्रीपुरुषांच्या संमिश्र सभेत मुलींच्या हायस्कूलची मागणी करण्यांत आली. त्या प्रसंगी रमाबाईंनी इंग्रजींतून भाषण केले. या घटनेने पुण्यांत खूप खळबळ उडाली. घरांत तर साऱ्याच गोष्टींचा कळस झाला. ताईसासूबाई म्हणत होत्या,

“ शर्थ झाली बाई ! मला ऐकल्यापासून नवलच वाटतं आहे. घरांत इतकी गरीब दिसते आणि बाहेर कसा एवढा धीटपणा येतो तो ? ” न्यायमूर्तींनी घरांत पाउल टाकल्यावर ताईसासूबाईंनी त्यांना एकदम खोंचक सवाल केला, “ काय रे, तुझी बायको एवढ्या पुरुषांच्या समोर भर सभेत बोलली तर तुझी पगडी कशी डोक्यावर राहिल ? आतांच्या या मुली बोट दिलें तर हात गिळावयाला येतात. त्यांना बेतानें वागाविलें नाहीं तर धडगत नाही. ” घरांतील हें वादळ नंतर शमलें. ‘ अतृणे पतितो बन्धिः स्वयमेवोपशाम्यति । ’ या वचनाप्रमाणें रमाबाईंच्या शांत स्वभावामुळें चहाच्या पेल्यांतील वादळें थोड्या वेळांत शमत असत.

सुखी गृहजीवनास प्रारंभ :

नंतरच्या एकदोन वर्षांत पुष्फळ गोष्टींना नवीन कलाटणी मिळाली. न्यायमूर्ति रानडे यांचें वास्तव्य मुंबईस झाल्यावर रमाबाई या घरांतल्या कर्त्यासवरत्या गृहिणी झाल्या. समाज परिस्थिती झपाट्याने बदलत होती. लक्ष्मीचा वरदहस्त असूनही जी मनःशांति आजपर्यंत रमाबाईंना लाभली नव्हती ती या स्वतंत्र वातावरणांत लाभली. घरांतील वाडिलधान्या स्त्रियांनीही संन्यस्त वृत्ति स्वीकारून गृहराज्याची सर्व सूत्रें रमाबाईंच्या हातात दिली. दहा माणसांच्या घरांत त्यांच्यावर स्वयंपाकाची वेळ कधीच येत नसे. त्यामुळें न्यायमूर्तींबरोबर फिरस्तीवर गेल्यावर रमाबाईंचा स्वयंपाक बिघडे. तेव्हां नाशिकला असतांना न्यायमूर्तींनी रमाबाईंना सूपशास्त्राचें पुस्तक आणून दिलें व त्यांच्या बेचव स्वयंपाकाकडे तें इतर चुकांप्रमाणें विनोदी वृत्तीने पाहूं लागले. रमाबाईंच्या ‘ आमच्या आयुष्यांतील आठवणी ’ या आत्मवृत्तांत प्रत्येक पानापानावर जी भक्ति व कृतज्ञता लेखिकेने व्यक्त केली आहे, त्याचें रहस्य न्यायमूर्तींच्या उदारशील स्वभावांत आहे हें निश्चित ! मुंबईत आल्यावर रमाबाईंनी पुनश्च समाजसेवेला आरंभ केला. ‘ हिंदु लेडीज सोशल क्लब ’ या संस्थेची त्यांनी स्थापना केली. मुंबईतील सर्व जमातीच्या स्त्रियांच्या हस्त-कौशल्याचें एक प्रदर्शन या संस्थेतर्फे भराविण्यांत आलेलें होतें.

आश्रितांबद्दल वात्सल्य :

रमाबाईना अपत्यसुख लाभलें नाहीं. त्या दृष्टीनें संसारांतील एका मोठ्या सुखाला त्या पारख्या झाल्या होत्या. पण सतत आश्रयाला असलेल्या गरीब विद्यार्थ्यांवर व घरांतील इतर मुलांवर आपपरभाव न दाखवितां त्या वात्सल्य बाळगीत असत.

आश्रित विद्यार्थ्यांना संपन्न घराण्यांतून जरा कमी प्रतीनें वागविण्याची पद्धत कांहीं ठिकाणी होती. स्वतः रमाबाईना ते मुळींच आवडत नसे. एका लहानशा प्रसंगानें रमाबाईंच्या स्वभावाची बाजू दिसून येते.

साधाच प्रसंग : जेवावयास उशीर झाल्यानें सर्वांना खूप भूक लागली होती. आकांनीं—रमाबाईंच्या वडिल नणंदेनें—एका विद्यार्थ्याला माडीवरून डेव्यांतून गूळ काढून आणण्यास सांगितलें. त्यानें स्वयंपाकघरात गूळ देऊन आणखी थोडा गूळ काढून आणला आणि तो सर्वांना वाटला. घरांतल्या बायकांच्या परवानगीशिवाय आश्रित मंडळींनीं असें वागावें याचा वडिल, घाऱ्या बायकांना फार राग आला. पण रमाबाईंचें अंतःकरण स्वभावतः कनवाळू असल्यानें त्यांनीं विद्यार्थ्यांची बाजू घेतली. त्या म्हणाल्या, “विचारी मुलं ! भूक लागली नी थोडं खालं तर काय विघडलं ? आपल्या घराबद्दल त्यांना परकेपणा वाटत नाहीं हीच गोष्ट यावरून उघड होते.” अर्थात् त्यांचें म्हणणें कुणाला पटलें अशांतला भाग नाहीं. पण रमाबाईंचा उदार दृष्टिकोन यावरून प्रतीत होतो.

एकदां रमाबाईंची भावजय त्यांना कशावरून तरी टोंचून बोलली, “वन्सं, तुम्हांला ना मूल ना बाळ. मुलांच्या खस्ता काय खाव्या लागतात त्याचं सुखदुःख तुम्हाला काय माहीत असणार !” त्यावर रमाबाई म्हणाल्या, “बरं तर मग, तुझं हें मूल मला दे. मग मी पाहीन मला मूल खरोखरच सांभाळतां येतं कीं नाहीं तें !” आणि म्हटल्याप्रमाणें भावजयीच्या सखूला त्यांनींच लहानपणापसून वाढवली. याखेरीज पुतण्या नानू

व पुतणी शांता त्यांच्याचकडे असे. रमाबाईंनी आपल्या आत्मचरित्रांत या सर्व मुलांच्या व्यक्तिरेखा लिहिल्या असून ते 'आत्मचरित्र' आपल्या प्रिय कन्येला-सौ. सखू विद्वांस हिला अर्पण केले आहे. पण दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे मनाला विरंगुळा वाटण्यासाठी जिच्या सूचनेवरून त्यांनी या आठवणी लिहिल्या ती त्यांची प्रिय कन्या सखू ते पुस्तक प्रकाशित होण्याचा आंतर्च दिवंगत झाली.

मृत्यूच्या छायेत :

इ. स. १८९१ च्या सुमारास न्यायमूर्तीना कॅलॅव्हाची बाधा झाली. दोन दिवसांत त्यांची प्रकृति विलक्षण झपाट्याने खालावत गेली. तिसऱ्या दिवशी वाचा बंद झाली. त्यावेळीं रमाबाईंना धीर द्यावयाला कुणीच नव्हते. करमाळ्याहून पुण्याला तारा करण्यांत आल्या. प्रवासांत असल्याने शुश्रूषेसाठी लागणाऱ्या वस्तूंचाही संग्रह जवळ नव्हता. रमाबाईंची अवस्था अतिशय क्लृप्तास्पद झाली. त्या अवस्थेत त्यांना एक स्वप्न पडले. ते असे की, 'कृष्णाकांठचा एक विशाल वटवृक्ष पुढे पुढे वाकू लागला. त्याच्या आश्रयास उभ्या असलेल्या रमाबाईंनी त्याला सांवरण्याचा व्यर्थ प्रयत्न केला. त्यांच्या आक्रोशाने हजारों मंडळी जमली आणि त्यांनी आपापल्या परीने प्रयत्न केल्यावर तो वटवृक्ष अधिक न वाकता तसाच कललेला राहिला.' या सूचक स्वप्नाप्रमाणे या जिवावरच्या या दुखण्यांतून न्यायमूर्ति वांचले, तरी त्यांची प्रकृति मात्र दिवसेंदिवस क्षीण होऊ लागली. आणखी एकदोन जिवावरची गंडांतरे येऊन गेली. इ. स. १८९७ च्या प्लेगनें जिवलग मित्र व नोकरमाणसे मृत्युमुखी पडल्यावर न्यायमूर्तीना अन्नद्वेष झाला. इ. स. १८९९ च्या सुमारास 'सनस्ट्रोक'च्या दुखण्यांतून त्यांचा जीव बचावला. परंतु आपण हळूहळू थकत चाललो ही जाणीव निर्माण झाल्याने ते सगळी निरवानिरव करू लागले. त्यांचा 'स्फुल्लम'चा विकार बळावला. त्यामुळे लाहोर काँग्रेसला जाण्याचा वेत त्यांनी रद्द केला. विश्रांतीसाठी महाबळेश्वरला जाण्याचे टरले. पण न्यायमूर्तीच्या प्रकृतीचे मान जास्तच असमाधानकारक दिसू लागले.

रमाबाईचें मन आशानिराशेच्या लाटांवर हेलकावे खात होतें. परमेश्वराला शरण जाण्याखेरीज त्या काय करणार ? त्यांनीं परोपरीनें परमेश्वराला आळविलें, “ नारायणा, मला समजू लागल्यापासून माझ्या सर्व सुखांचा व आनंदाचा ठेवा काय तें एवढेंच ठिकाण आहे, हें तूं जाणत आहेस. तें तूंच साभाळ. यापेक्षां अधिक मोठें सुख मी कशांतच मानिलें नाहीं. संसारांत मला मुलेंवाळें नाहींत, ही उणीवसुद्धां मला कधीं भासली नाहीं, इतकी मी या सहवासांत संतुष्ट आहे. राजेरजवाडे, संस्थानिक, जहागिरदार यांच्या बायका संतति-संपत्तीनें व अधिकार-वैभवानें कितीही थोर असल्या तरी माझ्यापेक्षां त्यांचें सुख अधिक खास नसेल. स्वतःची जोड मिळाल्यामुळें मला आज जी धन्यता व जें समाधान होत आहे त्याला उपमा नाहीं. देवा, हें सारें देणारा तूं व रक्षण करणाराही तूंच आहेस. ” पण प्रार्थनेनें मनाला सांवरित्त असतांनाही ‘ भुंग्यानें पोखरलेल्या पण वरून अगदीं शाबूत दिसणाऱ्या तुळईसारखी अवस्था ’ झालेली होती. त्या आपल्या आत्मचरित्रांत या घटनेचें हृदयस्पर्शी वर्णन करतांना लिहितात, “ अजूनही हें दुखणें बरें होईल अशा आशेच्या नादांत मी कित्येक तास काढी व तेवढाच वेळ मला सुखाचा वाटे. पण ईश्वरी इच्छा निराळीच होती ! तिची कल्पनाही मला नव्हती ! म्हणून अंतःकरण करपून टाकणाऱ्या काळजींतहि ज्या स्थितीला मी सुख म्हणून मानीत होतें तें सुख पुढें पुरतें चोवीस ताससुद्धां टिकलें नाहीं ! ज्या दैदीप्यमान् तेजोमय सौभाग्य सूर्याच्या प्रकाशांत मी मोठ्या भूषणानें व खऱ्या आनंदानें एकसारखी सत्तावीस वर्षे वागत होतें तें प्रत्यक्ष सेवा घेणारे दिव्य सूर्यरूपी पाय मला अंतरल्यामुळें अत्यंत दुःखरूप निबिड अंधारांत चांचपडत राहाण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला. ”

बकुळीची माळ :

इ. स. १९०१ मध्ये न्यायमूर्तींनीं इहलोकीची यात्रा संग्रहिली. त्यानंतर जवळ जवळ चार वर्षे रमाबाई दुःखाच्या आवर्तांत बुडून गेल्या होत्या. पण

ज्या लोकाग्रणीने महाराष्ट्राला नवचैतन्य दिले त्याच्या आपण गृहिणी आहोत या जाणिवेने त्यांनी पुन्हा एकदां सामाजिक क्षेत्रांत पाऊल टाकले. इ. स. १९०४ मध्ये पहिल्या महिला परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून बोलतांना त्या म्हणाल्या, “ ज्या श्रेष्ठ, प्रेमळ व पवित्र सहवासांत माझी सत्तावीस वर्षे सार्थकी लागली त्याचा परिणाम म्हणजे मी माझ्या मनाच्या स्थितीला कुरवाळीत बसू नये हा आहे. पण माझ्यांत तेवढे सामर्थ्य नाही. आपण मला आज जे अध्यक्षस्थान दिले ते मी कांहीं शिकलीसवरलेली बाई म्हणून दिले आहे, असें मला वाटत नाही. देवाच्या पायांवर जी बकुळीच्या फुलांची माळ वाहिलेली असते, तिच्या निर्माल्य स्थितीतही एक प्रकारचा आदर आपणांस वाटत असतो व अशा बुद्धीनेच आज जो आपण मान दिला त्याचे विशेष भूषण वाटते. व त्याबद्दल मी आपली फार आभारी आहे. ”

सेवासदन :

इ. स. १९०८ मध्ये मलबारी शेटजींनी मुंबईस ‘ सेवासदन ’ ही गरीब स्त्रियांसाठी संस्था काढली. या संस्थेचे अध्यक्षस्थान रमाबाईंनी स्वीकारावे असा आग्रह धरण्यांत आला. त्याप्रमाणे त्यांनी ही जबाबदारी स्वीकारली इतकेच नव्हे तर इ. स. १९०९ मध्ये पुण्यालाही या संस्थेची शाखा उघडण्यांत पुढाकार घेतला. या संस्थेचे काम त्यांनी अनेक वर्षे केले. ‘ सेवासदन ’ या संस्थेचे शैक्षणिक कार्य महाराष्ट्राला विदित आहेच. गुन्हेगार स्त्रियांना भेटून त्यांच्या अडचणी निवारण्याचा व वेळोवेळी त्यांना मार्गदर्शन करण्याचा प्रयत्न त्या करीत असत.

सेवासदनसारख्या संस्थेमुळे महाराष्ट्रीय अनाथ स्त्रियांना दयेची सांवली मिळाली. न्यायमूर्तींनी ज्याप्रमाणे कुणालाही न दुखवितां दहाजणांचे घर चालविले त्याचप्रमाणे त्यांच्या पश्चात् रमाबाईंनी आपल्या सर्व आत्ममंडळींची सेवा मोठ्या आनंदाने केली. कोणत्याहि लोकोपयोगी कार्याला मदत करण्यासाठी तनमनधन खर्चून त्या पुढे आल्या नाहीत, असें झाले नाही. अशा

प्रकारें अत्यंत परोपकारी वृत्तीने उर्वरित आयुष्य घालवून इ. स. १९२४ च्या एप्रिलमध्ये त्यांनी या जगाचा निरोप घेतला.

शीतल चंद्रिका :

न्यायमूर्तीची जोड मिळाल्याने रमाबाईंचें जीवन तत्कालीन स्त्रियांच्यापेक्षां फार वेगळ्या तऱ्हेने गेलें. त्यांच्याबद्दल लिहितांना केशरीकारांनी एक मार्मिक उपमा दिली आहे. ते म्हणतात,—“ कै. रावसाहेब रानडे यांच्या हयातीतच वहिनीसाहेबांची योग्यता समाजास कळून आली होती. तथापि ज्याप्रमाणें सूर्याच्या सान्निध्यानें चंद्राचा प्रकाश दुणावत नसून उणावतो त्याप्रमाणें न्यायमूर्तींच्या व्यापक तेजांत रमाबाईंचें तेज वेगळें भासमान होत नव्हतें. परंतु सूर्यास्तानंतर जसा चंद्राचा शीतल प्रकाश प्राणिमात्रास आल्हाद देतो त्याप्रमाणें गेली तेवीस वर्षे श्रीमती रमाबाईंनी आपल्या परोपकार बुद्धीने, स्त्रीशिक्षणाच्या पुरस्कर्तृत्वानें, आणि मातृवात्सल्याने महाराष्ट्रीय समाजास ऋणी करून ठेविलें आहे.”

अत्यंत सनातनी वातावरणांत जन्म घेऊन व तशाच वातावरणांत सतत वावरत असतांना काळाची पावले अचूक ओळखून नव्या जगातील नव्य कल्पनांचें स्वागत रमाबाईंनी केलें, यांतच त्यांच्या श्रेष्ठ जीवनाचें रहस्य आहे.

अभ्यासासाठी कांहीं प्रश्न :

१. श्री. रमाबाई रानडे यांचे ‘आमच्या आयुष्यांतील आठवणी’ हें आत्मवृत्त वाचा.
२. रमाबाईंच्या उदाहरणानें एकत्र कुटुंबपद्धतीतील कोणते दोष तुमच्या ध्यानांत येतात ?
३. रमाबाईंच्या चरित्रावरून त्यांच्या कोणत्या गुणांची तुम्हांस ओळख पटते ?
४. ‘बकुळीची माळ’ आणि ‘शीतल चंद्रिका’ या दोन्ही उपमा रमाबाईंना कां शोभून दिसतात, तें सांगा.

सौजन्याची साक्षात् मूर्ति

काशीबाई हेरलेकर

[जन्म इ. स. १८७४; मृत्यु इ. स. १९३६]

[सुशिक्षित स्त्रीबद्दल सर्व समाजांत एक प्रकारची साशंकता व तिरस्काराचे भावना स्पष्टपणे दिसत होती. अशा प्रकारची साशंकता वाटण्याचे कारण पाहूंगेल्यास इंग्रजी शिक्षणाने स्वैराचारी बनलेली पहिली अर्धशिक्षित मंडळी या प्रतिकूल मताला कारणीभूत झाली होती, असे खेदाने म्हणावे लागेल. नवे शिक्षण घेऊनही जुन्या पिढीचा आदर संपादन करणे अशक्य नसले तरी बरेच कठीण होते. पण अशा विकट काळांतही शिक्षणाने गौरव संपादन करून जुन्या काळातील उत्कृष्ट आदर्शांचे परिपालन करणारा स्त्रियांचा तो वर्ग होता त्याच्या अग्रेसर प्रतिनिधि काशीबाई हेरलेकर या होत. जुन्या मंडळींना नवीन दृष्टिकोन पटवून देणे आणि नवशिक्षितांना त्यांच्या जबाबदारीचे स्मरण करून देणे ही दुहेरी कामगिरी काशीबाईंनी केली. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला वाहून घेतले होते या-शिवाय सामाजिक सुधारणेचे कार्य त्यांनी सतत लेखन व व्याख्यानद्वारां केले. सुशिक्षित स्त्रीबद्दल आदर निर्माण करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या शांत व गंभीर व्यक्तिमत्वांत होते हे निश्चित !]

दुपारची शांत वेळ ! पुरुषमंडळी आपापल्या कामाला गेलेली. मुलें शाळेंत अडकलेलीं. गांवदेवी भागांतल्या त्या चाळींतील गृहिणी घरकाम आटोपून विश्रांति घेत होत्या. पण कुतूहल त्यांना स्वस्थ बसूं देईना. हळूहळू सर्वजणी जमल्या. पंधरा नंवरच्या खोलींत नवीन गृहिणी राहायला आलेली होती. ती म्हणे पुण्याला इंग्रजी शाळेंत शिकत होती. एवढी शिकलेली मुलगी आपल्याशी कशी काय बोलते याबद्दल सर्वांनाच जरा शंका होती. तरीही पण एकदां संघटित रीत्या प्रयत्न करायचें ठरलें. पांचसातजणींचा तांडा ॥खोलीबाहेर जाऊन उभा राहिला. त्यापैकीं एकीनें खिडकींतून डोकावत विचारलें, “ अहो, येऊं का आंत ? ” “ या-ना ” स्मितहास्य करीत घरमालकीणीनें उत्तर दिलें. लगेच सर्वजणी आंत शिरल्या आणि काकट्टीनें त्यांनीं संसाराची पाहाणी केली. सदोष असें कांहीं न दिसल्यानें त्यांची जरा निराशा झाली. नांव-गांव, सासर-माहेर, बहिणभाऊ, नणंदा-जावा सगळीं मामुली चौकशी संपल्यावर त्यांची भीड बरीच चेपली. घरमालकीणि पंधरा वर्षांची अननुभवी गृहिणी होती. शिकलेल्या मुलींच्या ठिकाणीं अपेक्षिली जाणारी आढ्यता हिच्या ठिकाणीं दिसत नव्हती. उलट ती सर्वांशीं अकृत्रिम स्नेहभावानें बोलत होती. बोलतबोलत तिचें गहूं दळण्याचें काम चाललें होतें. तेवढ्यांत एकीनें जात्यावरचें पीठ हाताच्या चिमटींत घेऊन पाहिलें. “ बाई बाई ! किती जाड पीठ हें ! ” ती उद्गारली. त्याबरोबर सर्वजणींनी पिठांत हात घातला. “ तुम्हाला अगदींच दळतां येत नाहीं हो ! ” एकीनें शेरा मारला. “ माहेरचं वळण नाहीं दुसरं काय— ! ” दुसरीनें ठसक्यांत म्हटलें; तिसरी नाकाचा शेंडा उडवीत बोलली, “ आम्हा कोंकणस्थांत नाहीं ग बाई असं दिसायचं. या देशावरच्या बायकांत सुग्रण-पणा कसा तो नाहींच मुळीं ! ” त्याबरोबर एक देशस्थीण उसळून म्हणते, पुरणपोळ्या आणि शेवया करणाऱ्या आम्हां बायकांना तुमच्या सुग्रणपणाची नका ऐट दाखवूं. अहो, हें शिक्षण वरं. नवं शिक्षण ! ” शिक्षणाचें नांव घेतल्यावर कोंकणस्थ-देशस्थ सर्व एक झाल्या. “ खरंच ग बाई, या शिक-

लेल्या बायकांचं, असंच असणार ! पुरुषांच्या खुर्चीला खुर्ची लावून बसायचं, यस पयस करायचं आणि घरांत हा असा अंधार ! आपलाच संसार बरा म्हणायचा ” असें बोलत बोलत त्या घरीं गेल्या. या प्रौढ स्त्रियांनीं स्वतःच्या संसारज्ञानाचें प्रदर्शन करतांना आपल्या नव्या शेजारणीला किती दुखविलें याची त्यांना कल्पनाही नव्हती. ती नवी गृहिणी काशी मात्र मुंबईतील जीवनाच्या या पहिल्या कटु अनुभवानें फार कष्टी झाली. “ आपल्याला दळतां आलें नाहीं म्हणूनच हा प्रसंग घडला ना ? ” असा समतोल मनानें विचार करून तिनें दररोज दळण्याचा परिपाठ ठेवला. तिला लहानपणीं ऐकलेली ओवी आठवली—

“ गरतीचा गरतवा, अग कशांत ओळखावा
बाहिण सोनूबाई, तिच्या पिठांत बारकावा. ”

या सुग्रण गृहिणीच्या कसोटीला उतरण्याचें काशीनें ठरविलें. हुजूरपागे-सारख्या नामांकित शाळेंत पहिला नंबर पटकावणाऱ्या काशीला तें अशक्य नव्हतेंच मुळी ! तिनें जी गोष्ट मनावर घेतली त्यांत पारंगतता नेहमींच भिळवली. तिच्या करारी व्यक्तिमत्त्वाचा तो एक पैलू होता.

जन्म व बालपण :

काशीबाईंचे माहेरचे मूळ आडनांव नवाथे. त्यांचें मूळ गांव राजापूरा-जवळ असलेले ‘ भूं ’ हें गांव. त्यांचे एक पूर्वज विठ्ठलपंत यांनीं एकदां वाघाच्या पायांतला कांटा काढला. म्हणून लोक त्यांना विठ्ठलदेव असें संबोधूं लागले. त्यानंतर देवनवाथे असें आडनांव रूढ झालें. कालांतरानें देव हे सुटसुटीत उपनांव प्रचारांत आलें. याच घराण्यांतील नारायण विष्णु देव यांच्या कन्या काशीबाई होत. नारायणराव वडिलोपार्जित शेतीचें काम करीत. वयाच्या अठराव्या वर्षीपर्यंत त्यांना विद्या नव्हती. एकदां एका पाहुण्यानें म्हटलें, “ अरे नारायण, एकटा मोठा झालास तरी विद्या नाहीं ? छे ! छे ! हें ब्राह्मणास अगदीं शोभत नाहीं. ” या उद्गाराचा त्यांच्यावर फार परिणाम होऊन त्यानें एका वस्त्रानिशीं घर सोडलें. जवळ प्रवास खर्चाला पैही नव्हती.

तो खाडीतून पोहून किनाऱ्यास आला. पुढे पायीं प्रवास करून त्याने देश गांठला. मराठी सहावी इयत्तेपर्यंत शिकून त्याने शाळामास्तरची नोकरीही मिळविली. प्रौढपणीं विद्या संपादन केल्यामुळे विद्येची विशेष किंमत त्यांना वाटू लागली. गृहस्थाश्रम स्वीकारल्यानंतर पहिल्या दोन गृहिणी अकालीं निधन पावल्या. त्यांचा तिसरा विवाह वेणूबाई हर्डीकर यांच्याशी झाला. वेणूबाई ऊर्फ सगुणाबाई देव यांनीं शिकवयास प्रारंभ केल्यावर त्यांच्या माहेरच्या माणसांनीं अजिबात संबंध तोडून टाकला. सगुणाबाईंनीं मराठी सहा इयत्ता झाल्यावर ट्रेनिंग कॉलेजचा अभ्यासक्रमही पुरा केला. अशा या विद्याव्यासंगी आईच्या पोटी काशीबाईंचा जन्म २९ मार्च १८७४ या सालीं झाला.

काशीला मोठा भाऊ असूनही वडिलांचा काशीकडे विशेष ओढा असे. सर्व मुलांमध्ये काशी जास्त प्रिय कां हे अपत्यप्रेमाचें गूढ उलगडणें कठीण नाहीं. तीव्र स्मरणशक्ति, समजुतदारपणा व लाघवी वृत्ति या गुणांनीं लहानगी काशी सर्वांनाच प्रिय होई. वडील भावाचें ऐकून ऐकून सर्व अंक, पाठ व श्लोक ती पाठ करी. याच सुमारास सगुणाबाईंचे माहेरच्या माणसांशी पुनर्मीलन झालें. आपल्या मुलीनें शिकलेलें जरी हर्डीकरांना आवडलें नाहीं तरी नातीनें घडाघड वाचून दाखवल्यावर त्यांना कौतुक वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं.

ही सर्व मंडळी पुण्याच्या शुक्रवार पेठेंत न्यायमूर्ति रानडे यांच्या वाड्यांत राहात असत. न्यायमूर्तीचें सान्निध्य व त्याचे स्त्रीशिक्षणविषयक उदार विचार याचा त्यांच्यावर सुपरिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. सगुणाबाई, रमाबाई रानडे यांना शिकवीत आणि नारायणराव न्यायमूर्तीचे बंधु आत्रा व बाबा यांना शिकवीत असत. ही शिकवणी, शाळेंतील अध्यापन व घरकाम या तिन्ही गोष्टी सगुणाबाईंनीं पार पाडल्या त्या केवळ सुदृढ प्रकृतीच्या जोरावर.

शिक्षण :

पांचव्या वर्षी काशी कोणतेंही मराठी पुस्तक अखलित वाची व उत्तम अक्षर काढी. इ. स. १८७९ सालीं सगुणाबाईंची बडोद्याच्या राणी-

साहेबांची अध्यापिका म्हणून योजना करण्यांत आली. त्या काळात साठ रुपये पगार, रहायला घर व मानमरातब व या दृष्टीने ही नोकरी मोठी सुखाची होती. नारायणरावही बडोद्यासच अध्यापन करूं लागले. काशीचे प्राथमिक शिक्षण तेथेच झाले. पुढल्या आयुष्यांतही या बडोदे शहराला त्यांच्या सेवेचा अधिक लाभ मिळाला. प्राथमिक शाळेत शिकत असतांना गंगूबाई धुमाळ या बाईना काशीच्या उत्तम अक्षराने दाट संशय येऊन 'कुणाकडून लिहून आणलेस-बोल' असे त्यांनी तिला विचारले. त्यांची संशयनिवृत्ति न झाल्याने त्यांनी तिला छडीने यथास्थित चोप दिला. पुढे बडोदे संस्थानांतून शिष्यवृत्ति मिळून इ. स. १८८४ मध्ये काशीची हुजूर-पागेत रवानगी झाली. करारी व शिस्तप्रिय अशा मिस हर्फर्ड या त्यावेळी मुख्याध्यापिकेच्या जागेवर होत्या. तेथील वसतिगृहांत फक्त सहा मुली होत्या. त्यावेळी मुलीच्या आईला किंवा मावशीला तेथे राहाण्याची परवानगी असे. काशीचे वय अवघे दहा वर्षांचे होते. तानीबाई जाधव ही तिची बडोद्याची मैत्रीण व तिची आई काशीबरोबर होत्या. हुजूरपागा हायस्कूल त्यावेळी कित्रे यांच्या वाड्यांत होते. शिक्षकवर्गात मिस मेरी सोराबजी, मिस मेरी भोर आणि हरिशाली भाटवडेकर ही मंडळी होती. शाळेत थोड्या मुली होत्या. भिडे, नूलकर, भांडारकर व रानडे यांच्या लेकीसुना शाळेत येत असत. काशी नम्र, हुशार व मेहेनती असल्याने गुरुजांची कृपा तिने संपादन केली. मिशनरी अध्यापिकांच्या निकट सहवासाने काशीलाही कर्तव्यतत्परता व उद्योगी वृत्ति या सद्गुणांची जोड आयुष्यभर मिळाली. मिस हर्फर्ड यांच्या करारी स्वभावाची काशीवर फार छाप पडली. आईपासून लांब असलेल्या छोट्या पाडसांवर त्या ममतेचा वर्षाव करीत. त्यांच्या घोड्याच्या गाडीतून लांब लांब फिरायला जाणे मुलींना फार आवडे. रात्री झोपण्यापूर्वी त्या सर्वांचा प्रेमपूर्वक निरोप घेत. सर्वांच्या तक्रारी, भांडणे ऐकून घेत. आजारी मुलींची योग्य शुश्रूषा करीत. पण शिस्तीच्या बाहेर कुणाचे पाऊल पडलेले त्यांना विलकूल खपत नसे. रात्री जेवण झाल्यावर त्या सर्वजणांना आपल्याबरोबर

फळे खावयाला बोलवत व वेगवेगळ्या मनोरंजक गोष्टी सांगून तसेच कधी कधी आकांशांतील ताऱ्यांची माहिती देऊन त्यांचें मन रिझवीत. काशीबाईनीं त्यांच्याबद्दल म्हटलेंच आहे कीं, “घन्य त्या मिस हर्फर्ड ! सत्ता आणि ममता यांचा सुंदर मिलाफ त्यांच्या ठिकाणीं पहावयास सांपडला. एरव्हीं असें कोठें आढळत नाही.”

विवाह :

काशी तेरा वर्षांची झाल्यावर त्या काळाच्या मानानें आपली मुलगी मोठी झाली असें आईवडिलांना वाटू लागलें. परंतु लग्नानंतरही मुलीचें शिक्षण चालूं रहावें व भावी जांवई सुशिक्षित असावा अशी त्यांची अपेक्षा होती. मुलीचें शिक्षण चालूं ठेवण्याची अट दुसऱ्या पक्षाला संमत होण्यासारखी नसल्यानें विवाहयोग्य वर दृष्टिपथांत येईना. पण शेवटीं एक तरुण तयार झाला. लग्न सहा महिन्यांनीं करावयाचें ठरलें. सहा महिन्यांनंतर त्यानें हुंडा म्हणून जास्त रक्कम मागितल्यानें हें लग्न मोडलें. ह्या मार्गशीर्षांत काशीचें लग्न झालेंच पाहिजे असें तिच्या वडिलांना वाटल्यानें अत्यंत गडबडींत काशीचें लग्न दुसऱ्या ठिकाणीं जमवून ताबडतोब करण्यांत आलें. हेरलेकर आडनांवाचे दोघे भाऊ होते. त्यांतला धाकटा भाऊ नारायणराव पसंत होता. पण वडील भावाचें लग्न झाल्याशिवाय त्याचें होऊं शकत नव्हतें. तेव्हां नाईलाजानें नारायणरावांनीं आपली मुलगी थोरल्या भावाला दिली. काशी त्यावेळीं इंग्रजी पांचवीत होती. तिचें मन अभ्यासांत गुंतलेलें असल्यानें या संस्काराचा आनंद तिला झाला नाही. काशीची लग्नगांठ ज्याच्याशीं बांधली गेली ते गृहस्थ बुद्धीनें वेताचें व वयानें काशीपेक्षां चौदा वर्षांनीं मोठे होते. या लग्नानंतर काशी वडिलांबरोबर तानीबाई जाधव यांच्या घरीं गेली असतां तिची आई नारायणरावांना म्हणालीही, “काय हो, घाईनें लग्न केलें ! पोरगी आठ दिवसांत सुकून गेली.”

नारायणराव यांनीं जांवयाला मेडिकल कॉलेजमध्ये घातलें. पण वय मोठें, अभ्यासाची संवय मोडलेली व संसाराची प्रबळ आवड यामुळें त्या बाबतींत

त्यांचें पाऊल पुढें पडलें नाहीं. त्यांना शिकलेली पत्नी हवी होती. पण तिच्या शिक्षणांत व्यत्यय येऊं नये हें तत्त्व त्यांच्या हातून अंमलांत आणलें गेलें नाहीं. काशीला विद्येची गोडी असल्यानें सासरचें चार-आठ दिवसांनीं बोलावणें आलें कीं, तिच्या मनाची शांति ढळत असे.

संसाराचा प्रारंभ :

काशी इंग्रजी सहावी पहिल्या नंबरानें पास झाली. नवीं पुस्तकें आणायला जायचें म्हणून ती फार उत्साहांत होती. पण तिच्या आनंदावर विरजण पडलें. शामराव हेरलेकर अत्यंत संतप्त अशा अवस्थेंत काशीला न्यावयास आले. बरीं गेल्यावर त्यांनीं तिला विचारलें, “बोल, तूं कधीं कुणाला पत्रें लिहिलीस ?” “छे ! मुळींच नाहीं, फक्त आपल्यालाच मी मुंबईला पत्र लिहित असे ” हें काशीनें उत्तर दिलें. पण शामरावांची संशयनिवृत्ति होईना. हातांत चाकू घेऊन पुन्हां त्यांनीं तोच प्रश्न विचारला व ते म्हणाले, “पहा, खोट बोललीस तर तुझा जीव घेईन व माझाही देईन.” ती रात्र काशीनें विलक्षण अवस्थेंत घालवली. हुंड्यामुळें जें लग्न मोडलें होतें त्या तरुणाचा हा सर्व उपद्रव्याप होता. तो शाळेंत जातांना तो रोज वाटेवर उभा राही व नेत्रसुखाचा अनुभव घेई. लग्न मोडल्यावर केवळ सुडानें त्यानें ही आग पेटवून दिली व काशीच्या शिलाविषयी तिच्या पतीच्या मनांत गैरसमज निर्माण केला. ‘मी तिची पत्रें दाखवीन’ असेंही त्यानें शामरावांना सांगितलें, परंतु तीं पत्रें बनावट आहेत असें सिद्ध झाले आणि काशी म्हणजे सत्याची प्रतिमा अशी ग्वाही तिच्या गुरुजनांनीं दिली. या सर्व प्रकारानें शामरावांच्या स्वभावाची जी बाजू काशीला दिसली त्याचा परिणाम तिच्या कोंवळ्या मनावर झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. तेव्हांपासून सामोरे आलेलें दुःख गिळून टाकायचे ही तिनें मनाला संवय लावून घेतली. आयुष्यभर या दुःखांनीं तिचा पाठपुरावा केला; तरीही दुःखांनीं पिचून न जातां त्यांवर विजय मिळवून काशीचाई देवत्वाला पोंचल्या हें त्यांच्या चरित्रांतलि मर्म होय.

शाळेली रामराम :

इ. स. १८८९ मध्ये व्हिक्टोरिया राणीचे नातू प्रिन्स व्हिक्टर हे हिंदुस्थानांत आले. गांवोगांव त्यांचा सत्कार करण्यांत आला. पुण्याला बुधवारांत हुजूरपागेतर्फे त्यांना हार अर्पण केला. द्वारकाबाई केळवकर या विद्यार्थिनीने हार व तुरा समर्पण केला. काशीबाईनी फक्त हातांत तबक धरले होते. वर्तमानपत्रांत ही हकीकत दोन्ही मुलींच्या नांवांनिशी छापून आली. ते वाचून शामरावांना फार राग आला. त्यांनी काशीबाईंना शाळेतून काढायचे ठरविले. हार समर्पण न करतां त्यांनी फक्त तबक हातांत धरले होते. ही वस्तुस्थिति शामरावांच्या निदर्शनास आणून दिली. पुन्हां असा प्रकार होणार नाही असे लेखी आश्वासन देण्यांत आले. परंतु शामरावांनी आपला हट्ट मुळीच सोडला नाही. मॅट्रिकच्या वर्गांत असतांनाच काशीबाईंना शिक्षणाला रामराम ठोकावा लागला. ओठाशी नेलेला विद्या-मृताचा पेला एकदम कुणीतरी ओढून न्यावा, असे त्यांना झाले. त्या काळच्या विवाहपद्धतीमुळे एक निराशा तेराव्या वर्षीच वांट्याला आली. आणि आत्यंतिक निराशेचा हा दुसरा जबर फटका त्यांना नंतर सोसावा लागला. हुजूरपागा सोडतांना काशीबाईंची स्थिति कण्वाच्या शकुंतलेप्रमाणेच झाली. “पुन्हां कधी बरे हें तपोवन मी पाहीन ?” असेच विचारतरंग त्यांच्या हृदयांत उद्भवत होते. मुंबईतल्या गांवदेवी भागांतल्या चाळींत संसाराला आरंभ झाला. दळण येत नसल्याने त्यांची सर्वांनी कशी कुचेष्टा केली हें आरंभी आलेच आहे. इतरांची संसारमग्नतेची राहाणी, त्यांचे बोलण्याचे निराळे विषय व विद्येमुळे काशीबाईंवर झालेले भिन्न संस्कार, यामुळे त्या तेथे फारशा रमल्या नाहींत.”

शिक्षणव्यवसायांत पदार्पण :

इ. स. १८९० मध्ये त्यांनी कांहीं महिने बडोद्यास व नंतर स्टुडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीच्या कन्याशाळेत नोकरी केली. याच

सुमारास त्यांची पहिली मुलगी शांता हिचा जन्म झाला. लहान मूळ संभाळून नोकरी करणे कठीणच होते. पण काशीबाईंनी कष्टप्रद जीवनाची खंत कधीच वाळगली नाही. सुंदर अध्यापनाची कला त्यांनी याच काळात आत्मसात केली. नंतरच्या वर्षी बडोद्यास प्राथमिक शाळेंतील हेडमिस्ट्रेसची जागा रिकामी झाली. त्या जागेसाठी गुजराथी व मराठी येणारी अध्यापिका असणे जरूर होते. काशीबाई बडोद्याच्या शिष्यवृत्ति घेणाऱ्या माजी विद्यार्थिनी असल्याने त्यांची या ठिकाणी नेमणूक करण्यांत आली. त्या काळांत त्यांना साठ रुपये हे उत्तम गणले जाणारे वेतन मिळू लागले. या सुखदायी घटनेने काशीबाईंच्या जीवनाला अनपेक्षितपणे नवीन वळण लागले. बडोद्यासच माहेर असल्याने व हातांखालील शिक्षक उत्तम असल्याने हा व्यवसाय फार सुखाचा झाला. स्वतः काशीबाईंनी त्याबद्दल एके ठिकाणी म्हटले की, “उन्हांतून सावलींत यावे म्हणजे जसे शांत वाटते, तसे मला वाटले. शिक्षणाला लहानपणी मदत केली त्यांच्याच राज्यांत विद्यादानाचे काम प्रयत्न न करता मिळाले. जणू काय विद्यादेवीने हात धरून आणून प्रसन्न होऊन सेवा सोपविली. यामुळे अंतःकरण आनंदी, तृप्त व शांत झाले. दारिद्र्य लयाला गेले असे वाटते आणि आयुष्याला आनंद व सन्मानदायक असा कायमचा उद्योग मिळाला.”

पुनश्च हुजूरपागा :

मॅट्रिकचे वर्ष वाया गेल्यामुळे काशीबाईंना फारच रुखरुख वाटत होती. दुसरी मॅट्रिक पास स्त्री मिळाल्यास नोकरीची शाश्वती नव्हती. इ.स. १८९४ मध्ये काशीबाईंची प्रकृति बिघडली असल्याने वैद्यकीय सल्ल्यानुसार त्यांना विश्रांती घेणे भाग पडले. तेव्हां त्या पुनश्च हुजूरपागेत येऊन दाखल झाल्या आणि इ.स. १८९५ मध्ये ‘ युनिव्हर्सिटी स्कूल फायनल ’ म्हणजे मॅट्रिकची परीक्षा उत्तम प्रकारे उत्तीर्ण झाल्या. संसार व नोकरी यांमुळे मध्यंतरी शिक्षणास खंड पडला असूनही केवळ इच्छाशक्तीच्या जोरावर त्यांनी हे यश मिळविले. मिस सोराबजी व मिस हर्फर्ड यांनी त्यांच्यासाठी विशेष मेहनत

चेतली. हुजूरपागेची शाळा बरीच नांवारूपाला चढली होती. वसतिगृहांत पुष्कळ मुली होत्या. त्या सर्वजणींवर काशीबाईंनी एक सुंदर कविता केली होती. त्यांत त्या प्रत्येकीच्या आडनांवावर कोटी करून तिचे स्वभाववैशिष्ट्य वर्णन केले होते. विनोदी तऱ्हेने प्रत्येकीची एकेक लक्ष्य वर्णिलेली असल्याने त्या कवनांत विलक्षण मार्मिकता आलेली आहे. काशीबाईंनी मॅट्रिकच्या परीक्षेत मराठीचा इतका उत्तम पेपर लिहिला की सुधारकाग्रणी आगरकर यांनी त्यांचे अभिनंदन केले. सुप्रसिद्ध कादंबरीकार हरि नारायण आपटे यांच्या 'करमणूक' साप्ताहिकांत 'नणंद-भावजया' हा निबंध चढाओढीच्या वेळी पाठविला असता त्यांना पहिले बक्षिस म्हणून चांदीचा करंडा मिळाला. या परीक्षेनंतर त्यांना रु. १० पगारवाढ मिळाली. त्यावेळी हरगोविंददास काटवाला यांनी काशीबाईंना इंग्लंडला पाठविण्याची सूचना केली. परंतु सरकारने त्याऐवजी इंग्लंडहून शिकून आलेली स्त्री इन्स्पेक्ट्रेस म्हणून नेमावयाचे ठरविले. त्या प्रमाणे मिस कॉर्नेलिया सोराबजी यांची नेमणूक झाली. काशीबाईंच्या कर्तव्यतत्परतेमुळे त्यांवर सोराबजीबाईंचा बराच लोभ जडला. इ.स. १९०० च्या सुमारास मिस सोराबजी निवृत्त झाल्या, त्यावेळी त्यांना मानपत्र देण्यांत काशीबाईंचा पुढाकार होता.

वाङ्मयसेवा :

शिक्षणव्यवसायांत असतांना त्यांनी हौसेने वाङ्मयसेवा केली. प्रासंगिक कविता व लहान मुलांसाठी नाटिका लिहिण्यांत त्यांना आनंद वाटे. अशा कविता व नाटिका किती लिहिल्या त्याची गणतीच नाही. 'मनोरंजन' या त्या काळच्या लोकप्रिय मासिकांत 'सुवासिनी' या टोपण नांवाखाली त्यांनी विविध प्रकारचे लेखन केले. त्यांत स्त्रीशिक्षण, प्रौढ विवाह, जातिभेद या त्या वेळच्या जिव्हाळ्याच्या प्रश्नांवर विचारप्रवर्तक लेख आहेत. हृद्य अशा कविता आहेत. घरगुती पद्धतीची पण नवीन विचार मांडणारी पत्रे आहेत. या शिवाय 'आनंद' मासिकांत त्यांनी लहान मुलांसाठी विपुल

लिखाण केलें. ' एक होता मुलगा, त्याला सांपडला हुलगा ' तसेंच ' मनूताई, मनूताई, गेला होता कुठें, राजाच्या महालांत राणी होती तिथें ' ही बाल मनाला रिझविणारी कवनें त्यांचीच' होत. या खेरीज ' महाराष्ट्र-महिला ' व 'संजीवनी' यांतही त्यांचें लेखन चमकलें होतें. इ.स. १९०८-च्या मनोरंजनच्या दिवाळी अंकांत सर्व नामांकित महिलांची छायाचित्रे आलीं होती, त्यांत काशीबाई यांचेही होतें. त्या अंकांत त्यांनीं टोपण नांवानें एक पत्र लिहिलें होतें. परदेशी गेलेला भाऊ आपल्या गतधवा बहिणीस पत्र लिहितो असें कल्पून विधवा स्त्रियांकडे पाहाण्याचा नवा दृष्टिकोन त्यांत मांडलेला आहे. त्यांत भाऊ म्हणतो, " ताई, तुम्हां स्त्रियांचें आयुष्य खरोखर केवढें उदात्त आहे ! लग्नापूर्वीची थोडी वर्षे सोडली तर तुमचा बाकीचा जन्म सर्वांच्या सेवेतच जातो.....स्वार्थत्याग व सहनशीलता या गुणांचा ओघ तुमच्या आयुष्यपात्रांतून अक्षय्य वाहात राहातो. त्यांतून इतर स्त्रियांच्या मानानें विधवा स्त्रिया तर खरोखर संन्यासिनी. हें वैधव्य अशुभकां मानलें जावें तें कळत नाही. मी तर अशा स्त्रियांना पुण्यशील मानतो... ताई, दुःखाचें भय तरी कोठवर बाळगावें ? जोंवर त्यानें गाठलें नाही. तोंवरच. एकदां येऊन पडल्यावर त्याच्याशीं धैर्यानें झगडलें पाहिजे. "

' आई ' या कवितेंत त्यांनीं एक तात्विक विचार गुंफला आहे. "शाळा सुटल्यावर बालकें घरीं येऊन विचारतात—, " आई, कुठें आहे ? " संध्याकाळ झाल्यावर गोवत्स ' हम्मा हम्मा ' करूं लागतात. सूर्य अस्ताचलाला गेल्यावर चिमणी पाखरं आईसाठीं चिंचिंचि करूं लागतात. प्रपंचाच्या दुःखरूपी खाईत जिवाची लाही होत असतांना असें काहीं क्षण येतात, कीं जीव ब्रह्मांडाच्या माउलीला हांक मारूं लागतो. "

सीताविलाप, सीतागीत, सीतेचा निरोप अशा अनेक कविता त्यांनीं सीतेवर केल्या. सीतेचें खडतर जीवन व आकृष्टप्रद आयुष्य यांतील साधर्म्य पाहून त्या सीतेशीं तद्रूप झालेल्या दिसतात. 'निरोप माझा जाऊनि सांग

स्वामिनी ' ही एक अत्यंत नादमधुर व करुणरम्य अशी कविता आहे. सीतेबद्दल त्यांनी जें म्हटलें आहे तें काशीबाईबद्दलही म्हणतां येईल.

“ कुशब्द बोलूनी कलुपित केली नच त्वां जानकी वाणी ।
बहु धैर्यानें काळ कंठला घोर अशा त्या रानीं ॥
सहनशीलता मूर्तिमंत ती वसली तव सुमनीं ।
मधुरतर जसा सुवास राहे सुवर्णचंपक सुमनीं ॥ ”

एका तरुण गतभर्तृकेवर केलेल्या कवितेंत तिचें वणन करतांना ...

“ ती खालीं नजर सुचवित भूमातेला
घे पोटीं दीन दुहितेला ”

अशी बहारीची कल्पना केलेली आहे. संस्कृतवर प्रभुत्व असल्यानें त्या कल्पनांचाही जागोजाग मार्मिकपणें उपयोग केलेला आढळून येतो.

इ. स. १९०७ मध्ये त्यांचा मोठा मुलगा एकाएकी मृत्यु पावला. त्या मुलाला आपल्या आईचें नांव वृत्तपत्रांत येत असल्यानें स्वतःचें नांव छापून यावें असें फार वाटें. पण ईश्वरी योगायोग वेगळाच होता. त्यांचे नांव छापून आलें पण तें त्यानें हें जग सोडल्यावर ! बालमनाची ही इच्छा अशा प्रकारें पुरी झालेली पाहून काशीबाईचें काळीज कोळपून गेलें. ' सुतवियोग ' ही कविता ' एक दुःखी माता ' या नांवानें मनोरंजनांत प्रसिद्ध झाली. त्यांतील कांहीं भाग करुणरसानें ओथंबलेला आहे.

“ उगाच मन आस हें धरुनि राहिलें बापुडें ।
सुकीर्ति सुखसंपदा वरील पुत्र हा कीं पुढें ॥
परि मरण धावलें त्वरित त्याप्रति न्यावया ।
कुमारपण संपलें न पुरतें जयाच्या वया ।
मदीय मनमंदिरीं वस सुता सुखें तूं सदा ।
छळील तुज ना कुणीं नच तिथें शिवें आपदा ॥
मुला वृत्तपत्रीं तुझे नांव यावें ।
अशी हौस मोठी ! किती आठवावे ॥

तुझा हेतु तों मृत्युनें पूर्ण केला ।
 तदा शोकयोगें जणूं जीव गेला ॥
 जसें सुमन कोवळें प्रभुपदीं गळोनि पडे
 तसें मरण हें मुला तुजसी नेई देवाकडे ॥
 घेईन वाचें प्रभुनाम जेव्हां ।
 तुझी स्मृति होईल जाण तेव्हां ॥
 प्रार्थीं प्रभूसी मज बोलवाया ।
 नको मला आयु न बोल वाया ।
 तुझ्यासवें हाची निरोप देतें ।
 तो पोचवी मागुनि मीही येते ॥
 सोडील कीं दैव ऋणांमधूनी ।
 ही वाट पाहे वसलें सजूनी ॥ ”

आणि शेवटी परम कवयित्रीनें परमेश्वराजवळ प्रार्थना केली कीं,

“ एक्या करें त्वां हरिलें मुलासी ।

दुज्या करें घे मजला उराशीं ॥ ”

या स्फुट लेखनाखेरीज ‘ संसारांतील गोष्टी ’ हें त्यांचे पुस्तक प्रसिद्ध झालें होतें. गृहव्यवस्था व स्वयंपाक यांवर लिहिलेलें हें पहिलेंच पुस्तक होतें. त्यावरून काशीबाई उत्तम गृहिणी होत्या, असें स्पष्टपणें दिसतें. त्यांच्या घरांत सतत गरीब विद्यार्थी जेवावयास असत. साधा व सुंदर स्वयंपाक हें काशीबाईंचें एक वैशिष्ट्य होतें. त्यांच्या हातच्या स्वयंपाकाची वाखाणणी अजूनही परिचित मंडळी करतांना आढळतात.

मनोहारी वक्तृत्व :

त्या काळांत फारच थोड्या स्त्रिया लेखनानें किंवा वक्तृत्वानें चमकल्या. काशीबाईंचें वक्तृत्व प्रसन्न व ओघवती वाणी व मंजुळ आवाज यांनीं आकर्षक होई. त्यांच्या वक्तृत्वांत “ विद्वत्तेची ऐट, व्यासंगाचा डौल व बहुश्रुतपणाची झांक असे. ” असें एका लेखकानें म्हटलें आहे. समतोलपणा

विनम्र वृत्ति व ध्येयवादी दृष्टिकोन यांचा त्रिवेणीसंगम त्यांच्या व्याख्यानांत होत असे. विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दहा पंधरा वर्षांत त्यांची बरीच व्याख्याने महाराष्ट्रांत झाली. सामाजिक परिषद्, भारत महिलापरिषद्, मुंबईची हेमंत व्याख्यानमाला या ठिकाणी झालेली त्यांची व्याख्याने बरीच गाजली. स्त्रियांची बाजू पुरुषांसमोर मांडून त्यांना विचारप्रवृत्त करण्याची कामगिरी त्यांनी फार यशस्वी रीत्या बजावली. बडोद्यांतील सह-विचारिणी समेपुढे “ स्त्री जातीच्या अंगच्या अनुकरणीय गोष्टी ” या या विषयावर त्या बोलल्या. इ. स. १९०८ च्या हेमंत व्याख्यानमालेतही ‘ स्त्रियांचे स्वाभाविक गुण ’ यावर बोलतांना त्यांनी स्त्रीजीवनाकडे पाहण्याचा नवा दृष्टिकोन श्रोत्यांपुढे मांडला. कर्तव्यतत्परता व सहनशीलता या स्त्रियांच्या सद्गुणांवर बोलल्यावर त्यांनी आपल्यासमोरच्या पुरुषवर्गाला एकदम खडा सवाल केला, “ बंधूनों, आपण शास्त्राच्या आज्ञेप्रमाणे ‘ स्त्रीचे देव ’ हें पद सार्थ केले आहे काय ? प्राचीन काळी ‘ पुरुष ’ शब्द उच्चारतांच धैर्य, पराक्रम, संयम, इच्छाबळ इत्यादि सद्गुण चटकन् मनांत उभे राहात असत. आज किती पुरुषांबद्दल असे मानतां येईल ? ”

दुसऱ्या एका ठिकाणी त्या म्हणतात “ स्त्री ही पुरुषांची निव्वळ दासी होण्यासाठी जन्मलेली नव्हे. ती त्याची स्फूर्तिदात्री व मैत्रीण आहे. जगांत स्त्रियांच्या वांट्याला दुःख हें यावयाचेंच. म्हणून सध्याची समाजरचना बदलून स्त्रियांबद्दल आदर निर्माण होणे जरूर आहे. ज्या मानाने स्त्रियांची अवस्था करुणास्पद असेल त्या मानाने पुरुषांवर जास्त जबाबदारी येते.....पिता, बंधु या नात्याने पुरुष स्त्रियांचे रक्षक म्हणून ईश्वराने योजिले आहेत—भक्षक म्हणून नव्हे ! ” त्याबरोबर स्त्रियांनाही त्यांनी सांगितले की, “ कोणत्याही प्रकारची लोकसेवा करतांना सुशिक्षित स्त्रियांना आपल्याविषयी कोणालाहि अनादर न वाटावा ह्याकडे फारच लक्ष द्यावे

लागतें. आणि तसें त्यानीं दिलें तरच स्त्रीशिक्षणाची गोड फळे आपणांस चाखतां येतील. ”

बडोद्यासारख्या प्रगतिप्रिय सयाजीमहाराजांच्या संस्थानांत वास्तव्य केल्यामुळे काशीबाईंना पुष्कळ कार्य करतां आलें. संस्थानांतील प्रतिनिधि म्हणून त्या अनेक संमेलनांना व परिषदांना हजर राहात. सयाजीराव गायकवाड व चिमणाबाई या उभयतांना काशीबाईंबद्दल नितांत आदर वाटे. श्री गांगनाईक, श्री. गोलतकर, डॉ. कुकडे, रियासतकार सरदेसाई, न्यायमूर्ति रानडे यांचे रीडर श्री. जठार या सर्वांचें व काशीबाईंचे स्नेहसंबंध होते. या खेरीज बडोद्याचें माजी दिवाण टी. माधवराव यांच्या सूनबाई कमळाबाई व मुधोळच्या राणीसाहेब यांनाही काशीबाईंबद्दल स्नेहादर वाटे. महाराष्ट्रांत त्यांच्या व्याख्यानां व लेखनां सर्व सुशिक्षित लोक त्यांना ओळखूं लागले होते.

समाजसेवा :

गरीब विद्यार्थ्यांना, अनाथ मुलींना व दुर्बळ वृद्धांना काशीबाईंच्या घराचें द्वार नेहमीं उघडें असे. माहेर नसलेल्या मुली विश्रांतीसाठीं काशीबाईंकडे येत असत. हिंदु कायदा स्त्रियांना संरक्षक नसल्यानें दुर्दैवी स्त्रियांना त्या नेहमीं संरक्षण देत असत. तानीबाईं केकडे ही मुलगी त्यांनीं जवळ-जवळ सात वर्षे घरांत सांभाळली होती. तिचा सासरा व नवरा दोघेही तिचे फार हाल करीत असत. तिच्या आजोबांच्या संपत्तीवर त्या दोघांचा डोळा होता. काशीबाईंनीं तिचें संरक्षण करून कोर्टाकडे अर्ज केला व त्या दुःखद विवाहबंधनांतून तिची सुटका केली. आत्यंतिक भयामुळे त्या मुलीच्या मनावर भयंकर परिणाम झाला होता. नंतर प्रकृति सुधारल्यावर तिनें आपल्या पसंतीनुसार विवाह केला. आयुष्याला चांगलें वळण लागल्यानें ती काशीबाईंना देवाप्रमाणें भजत असे. याखेरीज अनेक आत्तेष्टांचे परि-

काशीबाई हेरलेकर

७. १४५

पालन त्यांच्या हातून झाले. अनाथांना संरक्षण हे त्यांचे व्रत त्यांच्या सुविद्ये
कन्यका सौ. शांताबाई कशाळकर यांनी पुढे चालविले.

इ. स. १९२८ साली बडोद्याला पाणी आले, त्यावेळी विद्यार्थ्यांना
हाताशी धरून काशीबाईंनी खूप काम केले. चिमणाबाई मॅटर्निटी फंडाचे
काम त्या करीत असत. गोरगंरीबांच्या झोपडीत जाऊन पैसे देण्याचे व
चौकशी करण्याचे काम त्यांच्याकडे असे. कुठेही विधवाविवाह झाला की
खणानारळाने ओटी भरायला काशीबाई पुढे ! या सौजन्यशील स्वभावाने
बडोद्यातील नव्हे तर महाराष्ट्रातील कित्येक व्यक्तींना त्यांच्याबद्दल आपुलकी
वाटे. इ. स. १९२९ मध्ये त्या सेवानिवृत्त झाल्या. त्यावेळी मोठा समारंभ
घडवून आणून सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनी त्यांना ' राजरत्न '
ही बहुमानाची पदवी अर्पण केली. पुढे मुंबईला त्या आपल्या मुलीकडे
राहात असतांना त्यांचा मधुमेहाचा विकार बळावला व १६ ऑगस्ट १९३६
रोजी त्यांनी या जगाचा निरोप घेतला.

थोर पुरुषांच्या अर्धांगीपदाचे भाग्य लाभलेल्या स्त्रिया या सुंदर केशकला-
पावर विराजमान होणाऱ्या आल्हाददायक पुष्पमालिकेसारख्या भासतात.
उलट काशीबाईंचे वैवाहिक जीवन कवि चंद्रशेखर यांनी वर्णिल्याप्रमाणे
' बाभळीच्या कांटेरी वृक्षावर सुकुमार वेल टाकलेली असावी ' अशा
प्रकारचे होते. पण वैयक्तिक दुःख समाजाच्या वेशीवर न टांगतां
त्यांनी वाङ्मय व समाजसेवा यांतच सुख शोधले. युगप्रवर्तक कवि केशवसुत
यांनी त्यांना एक कविता भाऊजीजेची ओवाळणी म्हणून पाठवली होती.
माधव ज्यूलियन हे विद्यार्थीदर्शक असतांना काशीबाईंच्या सान्निध्यांत होते.
त्यांच्यासारख्या श्रेष्ठ कवीने काशीबाईंच्या मातृप्रेमाला श्रद्धांजलि वाहिले
आहे. ते म्हणतात,

“ नाही तुझ्या मी पोटचा गोळा परी ।

आई म्हणूनी हाक मारी वैखरी ॥

आश्चर्य कीं तूं दृक्पथीं येतां झणीं ।
 निःशब्द पूजा मी तुझी चित्ती करी ॥
 माझे तुझे नाते कधींचे कोठले ।
 ही काय माया योजना वा ईश्वरी ॥
 माझी मला कांहीं कळेना पात्रता ।
 तैशीच तूझ्या थोरवीची पायरी ॥ ”

अभ्यासासाठीं कांहीं प्रश्न :

१. काशीबाईंच्या जीवनांतील ठळक घटनांचे अवलोकन करा.
२. सांसारिक निराशेकडे त्यांनीं कोणत्या दृष्टीनें पाहिलें ?
३. त्यांच्या समाजसेवेची कोणती उदाहरणे तुम्हांला आढळतात ?
४. वाङ्मयक्षेत्रांतील त्यांच्या कामगिरीबद्दल दोन शब्द लिहा.

तेजस्वी महाराष्ट्रमहिला

डॉ. आनंदीबाई जोशी

(जन्म इ. स. १८६५; मृत्यु इ. स. १८८७)

[स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासांतील एक सोनेरी पान डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्या धडाडीने विभूषित झाले आहे. आनंदीबाईंनी विद्याभ्यास करीत असतांनाच योगायोगाने परदेशी जाण्याची संधि आल्यावर तिचे स्वागत केले. ज्या काळांत पुरुषसुद्ध परदेशी जाणे हे साहस मानीत असत त्या काळांत आनंदीबाईंनी अत्यंत धैर्याने पुढे पाऊल टाकून अमेरिकेस उच्च वैद्यकीय शिक्षण घेतले. हिंदुस्थानांतील अज्ञानी स्त्रीवर्गासाठी कार्य करण्याचा त्यांचा संकल्प होता. पण संकल्प व सिद्धि यांत मृत्यु उभा राहिल्याने त्यांची आकांक्षा अपुरी राहिली व त्यांच्या अकाली निधनाने महाराष्ट्राची अपेक्षा मातीमोल झाली. परंतु त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेच्या स्फुल्लिंगाने अनेकांच्या हृदयांतील सुप्त चैतन्य प्रज्वलित झाले, ही गोष्ट निर्विवाद आहे.]

“ दांडोबा मेला ! कधी अकाल येणार आहे कुणास ठाऊक ! पोरीच्या जातीनें कसं गाईसारखं असावं ! पण या काटींचं लक्षण कांहीं ठीक दिसत

नाहीं. चागलं नांव काढील आईबापाचं ! दुसरं काय ? ” आईने केलेली ही कानउघाडणी ऐकून छोटी यमुना अस्वस्थ झाली आणि तिच्या डोळ्यांत गंगायमुना येऊन उभ्या राहिल्या. लहानपणापासून तिला खेळण्याची फार आवड ! पण घरकाम नेहेमीं खेळण्याच्या आड येई. त्यांतून आईचा स्वभाव फार तापट असल्याने तिने केलेल्या शिक्षाही भयंकर असत. कधी कधी काठीने चोप मिळे तर कधी आठवण राहाण्यासाठी विस्तवाने हातावर खूण केली जाई; आणि लहानसाच अपराध असला तर धम्मकलाडू आणि चापटपोळ्या यांवर भागे. यमुनेचा सगळ्यांत मोठा दुर्गुण म्हणजे ती ‘आडदांड’ होती. तिला भातुकली व बाहुली या बैठ्या खेळापेक्षा मुलांबरोबर विटीदांडू खेळणे आवडे. उंचउंच झाडांवर चढण्यांत ती तरबेज होती. वडील मंडळी जिन्यावरून उतरत असता ती पटकन् जिन्याच्या कठड्यावरून घसरत येऊन ‘बघा, तुमच्या आर्धी आले’ असे म्हणत हंसत उभी राही. स्वभावांत मिस्कीलपणा पुरेपूर असल्याने ती सर्वांची बरोबर नकल करून मनोरंजन करित असे. आठ वर्षांच्या मुलीला हे मुळीच शोभण्यासारखे नव्हते असे तिच्या आईला वाटे. कारण त्या कालानुसार ‘अष्टवर्षा भवेत् कन्या’ या सर्वमान्य सामाजिक संकेताप्रमाणे ते वय विवाहयोग्य कन्येचे समजले जाई. म्हणून मुलीने गंभीरपणे वागावे असे आईला वाटत राही. उलट मनसोक्तपणे खेळू कां नये हे कोडे यमुनेला उलगडत नसे. ‘मुलीचा जन्म येणे म्हणजे एवढे भयंकर पाप असते की काय ? आई-वडिलांच्या नांवाचा उद्धार होणे म्हणजे काय ? हंसणं-खेळणं टाकून गंभीर आजीबाईसारखं वागणं म्हणजेच चांगुलपणा की काय ?’ या सर्व प्रश्नांनी तिची बालबुद्धि गोंधळून जाई.

ती जन्माला आली तीच मुळीं मजबूत हाडापेराची. आजीने खाण्यापिण्याचे विशेष लाड करून तिला सुदृढ बनविली. वयाच्या पांचसहा वर्षांपर्यंत तिच्या अवखळ स्वभावाचे कौतुक होत असे. एकदां तर मावशी आली असतांना यमुना आपल्या मावसभावाबरोबर कुस्ती खेळली होती. आणि

आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आपल्या भावालाच तिने सपशेल चीतं केलं होतं. त्यावेळीं मावशीनें 'शाबास पट्ट्या !' म्हणून मोठ्या कौतुकानें शाबासकी दिली होती. पण नंतरच्या दोन तीन वर्षांत साराच रंग बदलला. प्रेमळ आई जास्त जास्त कठोर बोलू लागली, 'या मुलीचें सासरीं कसें होईल ?' या एकाच काळजीनें तिच्या हृदयांतील मातृप्रेमाचा ओलावा नष्ट होऊन ती प्रत्येक पावलापावलाला वळण लावण्याचा प्रयत्न करूं लागली. आत्यंतिक प्रेमाच्या पोटीच हा कठोरपणा निर्माण झाला होता. त्यांतून जहाल स्वभाव असल्यानें मागाहून मनाला वाईट वाटलें तरी संतापाच्या भरांत अनेक गोष्टी होऊन जात असत. ज्या मावशीनें शाबासकी दिली होती ती मावशी पुन्हां भेटल्यावर म्हणाली, 'अगबाई, केवढी दिसायला लागली ग यमू ! पण चागणं अजून बदललं नाही; आणि बायकांच्या जातीचा नाजुकपणा कसा तो नाहीच ! आतां भराभर धावणं नी उड्या मारणं बरं तरी दिसतं का ?' सुदृढ प्रकृतीची व आनंदी वृत्तीची यमुना नाजुक व गंभीर नव्हती हाच तिचा दोष होता. कारण तिच्याकडे पाहाण्याचा वडील मंडळींचा दृष्टिकोन बदलला होता. पण आईची भीति खोटी ठरली. यमुनेनें खऱ्याखुऱ्या अर्थानें 'चांगले नांव' काढलें. तिनें त्रिखंड कीर्ति मिळविली. आपल्या सद्गुणांनीं अनेकांना आपलेसें केलें आणि आपल्या मृत्यूनें कियेकांना रडविलेंही !

जन्म व बालपण :

यमुनेचा जन्म पुणें येथें आपल्या आजोळीं ३१ मार्च १८६५ रोजी झाला. पुण्याचें बाळशास्त्री भाटे हे तिचे मामा. तिचे वडील गणेश अमृतेश्वर जोशी हे कल्याणला नोकरी करीत असत. यमुनेच्या बालपणाची कल्पना चरील अनुभवांवरून स्पष्ट येते. त्या गोष्टींबद्दल मोठेपणीं यमुना म्हणालीही, "विस्तवानें डागल्याच्या खुणा व चावकाचे वळ आतां शरीरावर दिसणें शक्य नाही; किंवा सुदैवानें त्या माराच्या सपाट्यांत मी लंगडी, लुळी किंवा कुवडी झालें नाही. परंतु हाय ! हाय ! त्या गोष्टीची आठवण झाली कीं, मनाला किती दुःख होते ! ज्या बालवयांत स्वच्छंदीपणें खेळणें हीच सुखाची

परमावधी असते त्या काळांत वडील मंडळींच्या कडकपणामुळे जें बालक या सुखास मुकलें तें खरोखर अत्यंत अभागी होय ! ” परंतु बालमनाचा विकास होण्यासाठी बालमानसशास्त्राचें ज्ञान असण्याची आवश्यकता व मुलींकडे पाहाण्याचा उदार दृष्टिकोन या सर्व कल्पनांचा उद्भव नंतरच्या काळांत झाला असल्यानें यमुनेच्या आईला फारसा दोष देतां येत नाहीं.

विवाह :

बाराव्या वर्षी यमुनेचा विवाह श्री. गोपाळराव जोशी यांच्याशी झाला. ते कुलाबा जिल्ह्यांत पोस्टमास्तर होते. त्यांना स्त्रीशिक्षणाची मनस्वी हौस होती. आपल्या पत्नीला सुशिक्षित करून दाखवावयाचें अशी त्यांची आकांक्षा होती; आणि तसें त्यांनीं श्वशुरांना सांगितलेंही. पण शिक्षण म्हणजे तरुणमंडळीची चार दिवसांची हौस. या पलीकडे त्या गोष्टीला कुणीच फारसे महत्त्व दिलें नाहीं. परंतु गोपाळरावांनीं मात्र आपल्या नूतन पत्नीचें—आनंदीचें—मन वळवून आपली कल्पना प्रत्यक्षांत आणण्यास प्रारंभ फेला. यमुनेचें शिक्षण सुरू झालें. त्याबरोबर आत्ममंडळी व इतरेजन यांच्या टीकेलाही आरंभ झाला. एकदां गोपाळरावांना श्वशुरांकडून निरोप आला कीं, “ बायकोला शिकवूं नका. शिक्षणाचे परिणाम चांगले होत नाहींत ” त्या निरोपाला उत्तर म्हणून आपल्या विक्षिप्त स्वभावानुसार गोपाळरावांनीं सांगितलें, “ शेवटीं जास्तीत जास्त काय होईल ? बायको पळून जाईल, एवढेंच ना ! मग बरंच झालं. मी आपला दुसऱ्या लग्नाला मोकळा होईन ! ”

यमुनेचें सासरचें नांव आनंदी ठेवण्यांत आलें. विवाहबंधनानें तिचा ह्रूडपणा एकदम नाहींसा झाला. पूर्वापार संस्कारामुळे म्हणा किंवा सतत आईचे शब्द आठवल्यामुळे म्हणा ती नंतर खरोखरच गंभीर वृत्तीची होऊन अत्यंत जबाबदारीनें वागूं लागली.

अमेरिकेंत जाण्याची खटपट :

गोपाळराव कोल्हापुरास असतांना त्यांची तेथील मिशनरी कार्यकर्ते

मि. गुहिन यांच्याशी ओळख झाली. अमेरिकेला जाऊन स्वतःला व पत्नीला विद्यासंपन्न करण्याचा मनोदय गोपाळरावांनी त्यांच्याजवळ व्यक्त केला आणि आर्थिक साहाय्य मिळण्याची कितपत शक्यता आहे अशी विचारणा केली. परंतु मि. गुहिन यांचा गैरसमज होऊन देशधर्माला विटलेल्या या दांपत्याला येशूच्या कळपांत ओढणें सुलभ आहे असें वाटूं लागलें. त्यांनी गोपाळरावांचें एक पत्र अमेरिकेंतील न्यूजर्सी स्टेटमधील प्रिन्स्टन शहरां मि. वाईल्डर यांना पाठविलें. मि. वाईल्डर यांनी आपल्या पत्रोत्तरांत म्हटलें, “आपण आर्थिक साहाय्य कां अपेक्षावें तें कळत नाही. आपल्याजवळ लाख रुपये असले तरी अमेरिकेला येण्याची जरूरी नाही. हल्लीं आहांत तेथेंच रहा. मनोधैर्यानें वागून धर्मांतर करा. ख्रिस्ताशिवाय दुसरा कोणता तारणारा नाही अशी दृढश्रद्धा बाळगा.” या पत्रोत्तरानें गोपाळरावांची फार निराशा झाली.

कोल्हापुरानंतर त्यांनी आनंदीबाईंच्या शिक्षणासाठीं मुंबईला बदली करून घेतली. मुंबईला प्रार्थनासमाजाजवळ असलेल्या मिशनरी संस्थेच्या शाळेंत आनंदीबाईं जात असत. तेथें सर्व मुली पायमोजे व बूट घातून येत असत. म्हणून गोपाळरावांनी आनंदीबाईंनाही तसेंच करायला लाविलें. त्यामुळें आनंदीबाईंना रस्त्यावरील लोकांचा भयंकर त्रास सोसावा लागला. खिडकीतून लोक टकमक पाहात राहून असभ्यपणें बोलत असत. घोडागाडीतून जाणारे लोक गाडी थांबवून आनंदीबाईंकडे टवाळपणें पाहाण्यास चुकत नसत. त्यामुळें त्यांना मेल्याहून मेल्यासारखें होई.

तें क्रांतिकारक पत्र :

मुंबईहून काठेवाडांत ‘भूज’ या गांवीं बदली झाल्यावर एक दिवस आनंदीबाईंना अमेरिकेंतून एक पत्र आलें. परमेश्वरानें पाठविलेला अकल्पित असा कृपाप्रसाद होता तो ! तें पत्र मिसेस कॉर्पेटर या अमेरिकन स्त्रीचें होतें. त्या बाईं दंतवैद्याकडे गेल्या असतां तेथें पलडेला ‘अमेरिकन ख्रिश्चन रिव्ह्यू’ चा अंक त्यांनी सहज चाळला. त्यांत गोपाळरावांचें पत्र व त्याला

मिळालेलें उत्तर हीं दोन्हीं त्यांच्या वाचनांत आलीं. केवळ योगायोगानें वाचलेल्या या मजकुरानें मिसेस कार्पेंटर या बाईच्या मनांत कुतूहल उत्पन्न होऊन गोपाळरावांना व त्यांच्या पत्नीला त्यांनीं बोलाविण्याचें ठरविलें. तें पत्र हातीं येतांच आनंदीबाईंना आनंदाश्चर्याचा गोड धक्का बसला. नंतर दोघांचा पत्रव्यवहार सुरू झाला. मिसेस कार्पेंटर यांना हिंदुस्थानबद्दल गूढ-रम्य आकर्षण वाटे. तसेंच आनंदीबाईंनाही अमेरिकेंतील स्त्रीजीवनाबद्दल विलक्षण कुतूहल होतें. त्या दोघांचा पत्रव्यवहार म्हणजे दोन देशांतील समाजपरिस्थिति, रीतीभाती याबद्दलच्या विचारांची देवाण-घेवाण होती. “ हिंदुस्थानांतील असहाय्य विधवेचें दुःख जगांतील कोणत्याही दुःखाच्या तुलनेनें जास्त भरेल. ” असें आनंदीबाईंनीं एका ठिकाणीं म्हटलें आहे. यत्ररूपानें ज्या भेटी होत असत त्यांतूनच दोघांचा स्नेह वृद्धिंगत झाला व मावशी-भाचीचें नातें निर्माण झालें. अमेरिकेहून अगत्यपूर्वक आलेल्या आमंत्रणाचा स्वीकार करावयाचें आनंदीबाईंनीं ठरविलें. आर्थिक परिस्थिती-मुळें व इतर कौटुंबिक जबाबदारीमुळें गोपाळरावांना त्यांच्याबरोबर जाणें शक्य नव्हतें.

त्या काळांत एकट्या स्त्रीनें परदेशांत जाण्याचा विचार करणें ही गोष्ट मोठी धाडसाची होती. तरीही आनंदीबाईंनीं निर्धार केला व गोपाळरावांनीही त्यांना खूप प्रोत्साहन दिलें. परदेशांत जाण्यापूर्वीं आनंदीबाईंनीं उत्तमोत्तम संस्कृत ग्रंथांचें अध्ययन केलें. जाण्याचा विचार ठरल्यावर अनेक अडचणी उपस्थित झाल्या. लोकनिंदेला उक्त आला होता. बऱ्यावाईट कड्या पिकत होत्या. या साहसाला प्रवृत्त झाल्याबद्दल कांहींनीं त्यांचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला व तो निष्फळ ठरल्यावर त्या हितचिंतकांनीं व आत्तांनीं संबंध तोडले. आपली भूमिका स्पष्ट व्हावी म्हणून कलकत्याला आनंदीबाईंनीं एका व्याख्यानाद्वारेण अमेरिकेला कां जात आहोंत हें सविस्तरपणें सांगितलें. त्या व्याख्यानावरून त्यांची देशहिताची कळकळ, स्वतंत्र बुद्धिमत्ता आणि स्वतःच्या संस्कृतीचा अभिमान यांचें सम्यग्दर्शन होतें. त्यांच्या या

घाडसाबदल कौतुक वाटून पोस्टखात्याचे मुख्य अधिकारी मि. स्मिथ यांनी त्यांना शंभर रुपये पाठविले.

परदेशीं प्रयाण :

‘ सिटी ऑफ कलकत्ता ’ या बोटीने आनंदीबाई यांनी ७ एप्रिल १८८३ रोजी हिंदुस्थान सोडले. नव्या जीवनाची नवी क्षितीजे पाहावयास निघालेली ही महाराष्ट्रमाहिला अवघी अठरा वर्षांची होती. त्यांच्या सत्वपरीक्षेला बोटोत बसल्यापासूनच आरंभ झाला. मिसेस जॉन्सन ही मिशनरी स्त्री त्यांची सहप्रवासिनी होती. तिच्या सोबतीच्या भरंवशावर त्या निघाल्या होत्या. गोगलगाईसारख्या सौम्य स्वभावाच्या दिसणाऱ्या या मिशनरी स्त्रीने नंतर उग्र स्वरूप धारण करून आपला कपट हेतु व्यक्त केला. आनंदीबाईंनी धर्मांतर करावे म्हणून तिने जंगजंग पछाडले. पण आनंदीबाई जरी एकश्या होत्या तरी त्यांच्या ठिकाणी प्रबल तत्त्वनिष्ठा होती. त्यांनी या बाईशी वादविवाद करून तिला निरुत्तर केले. शेवटी प्रवास संपण्याच्या सुमारास पुन्हां ती गोडीगुलाबीने वागू लागली. या मिशनरी लोकांनी अमेरिकेतही त्यांचा सतत पाठपुरावा केला. इतकेच नव्हे तर ‘ आनंदीबाई अशीच स्वदेशी गेली तर आपणांस ते लांछनास्पद आहे. ’ असे म्हणूनही दाखविले. पण त्यांच्या सर्व प्रयत्नांना आनंदीबाईंनी दाद दिली नाही. ज्या ध्येयासाठी त्यांनी स्वजन व स्वदेश सोडला होता त्या ध्येयावर त्यांचे लक्ष केंद्रित झाले होते. ‘ प्रत्येक पावलापावलाला माझे कर्तव्य काय ? ’ हा प्रश्न मी स्वतःला विचारीत असते. ’ असे त्यांनी आपल्या पत्रांत एके ठिकाणी म्हटले आहे.

माय मरो आणि मावशी जगो :

अमेरिकेत पाऊल ठेवल्यावर त्यांना आतांपर्यंत केवळ पत्ररूपाने परिचित असलेली त्यांची मावशी मिसेस कॉर्पेटर या बाई भेटल्या. दोघांचाही एकमेकींबद्दलचा स्नेहादर दृढ झाला. रॉशेल या शहरी मावशीकडे आनंदी-

बाई चार महिने होत्या. हे त्यांचे दिवस अत्यंत सुखाचे गेले. “ माझे पति व माझी मावशी हीं दोन अमोलिक रत्नें परमेश्वरानें मला दिलीं आहेत.” या आनंदीबाईंच्या उद्गारावरून त्यांची मावशीवद्दलची भावना कळून येते. आपल्या लोकांपासून हजारों योजनें दूर असलेल्या या अल्पवयी हिंदुकन्येवर मावशींनीं खरोखर अपत्यनिर्विशेष प्रेम केलें. तसें पहायला गेलें तर मावशीभाची भिन्न रंगाच्या, भिन्न धर्माच्या व भिन्न आचार विचाराच्या. पण अंतरंगाची ओळख पटल्यावर बाह्य रंगाची आठवण कुणालाच उरली नाही. भवभूतीनें म्हटल्याप्रमाणें ‘ नहि बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ’ असा प्रकार होता. आनंदीबाईंनीं आपल्या गोड वागणुकीनें सर्वांना स्नेहांकित केले. पाश्चिमात्य संस्कृतीनें दिपून न जातां आपला वेश व विचार अविकृत ठेवले. पोशाखांत जो बदल केला तोही सोयीस्कर वाटला तेवढाच. पण अमेरिकन लोकांचे अंधानुकरण कधींच केलें नाही. अमेरिकन स्त्रियांनाही कटाक्षानें स्वदेशी वस्तु वापरणाऱ्या या हिंदू महिलेवद्दल आदरभाव वाटला. ‘ हिंदी लोक अत्यंत रानटी व प्रत्येक बाबतींत मागासलेले ’ असा जो गैरसमज अमेरिकेंत रूढ होता तो बराच चुकीचा आहे, हे आनंदीबाईंनीं स्वतःच्या उदाहरणानें दाखवून दिलें. संस्कृत वाङ्मयांतील सौंदर्य विशद केलें; वेशभूषेतील मनोरम वैशिष्ट्य त्यांच्या नजरेस आणून दिलें व महाराष्ट्रांतील रुचकर पदार्थांनीं पाहुणेमंडळींना तृप्त करून त्यांच्याकडून प्रशंसा मिळविली. आनंदीबाईंच्या वागण्यांतील साधेपणा, व गोड बोलणें यानीं वातावरणांत एकदम प्रसन्नता येई; त्यामुळें ‘ आनंदाचा झरा ’ असें सार्थ नामाभिधान आनंदीबाईंना मिळालें.

कॉलेजांत पदार्पण :

फिलाडेल्फिया कॉलेजांत आनंदीबाईंनीं नांव नोंदविलें. तेथे तीन वर्षे वैद्यविद्या अभ्यासिली. त्याखेरीज वनस्पतिशास्त्र, जर्मन व फ्रेंच या विषयांचाही अभ्यास केला. स्त्रियांच्या कलाकुसरीच्या वस्तु दिसल्या कीं, त्या

गोष्टीही शिकण्याचा त्यांना मोह होई. त्यांच्या मावशी त्यांना म्हणत, 'आनंदी, तुझ्या डोक्यावर परमेश्वरी वरदहस्त आहे.' एतद्देशीय लोक परदेशांत गेले की त्यांना स्वर्ग दोन बोटें उरे. आयुष्यांतील सर्व चैनी करण्याचा हाच काळ आहे असें ते समजत असत. अशा प्रकारचे लोक आपल्यावरून आनंदीबाईंची पारख करीत व त्यांना नाटक सिनेमाला किंवा नृत्याला बोलावीत असत. पण आनंदीबाईंनी तो रस्ता आपला नव्हे ही पक्की खूणगांठ मनाशी बांधली होती. आपण शिक्षणासाठी आणलेली पैन् पै आपल्या पतीनें रक्ताचें पाणी करून मिळविली आहे व हा मोलाचा पैसा अनाठायीं जाणें बरें नव्हे हें त्यांच्या विचारांचे एक कारण होतें. शिवाय दुसरें कारण म्हणजे प्रथमशिक्षित स्त्रियांवर उत्तम आदर्श निर्माण करण्याची जरूरी होती. ज्या गोष्टी सदभिरुचीच्या दृष्टीनें आपल्या देशांत गर्ह्य मानल्या जात होत्या, त्यांचे केवळ फॅशनच्या नांवाखालीं आचरण करणें आनंदीबाईंना रुचलें नाहीं. आनंदीबाईंच्या वयाच्या मानानें त्यांच्या बुद्धीचा विकास विशेष झाला असल्यानें त्या समतोलपणें वागूं शकल्या.

पतिप्रेम व स्वदेशप्रेम :

अमेरिकेंत असतांना त्या जरी अभ्यासांत व्यग्र होत्या तरी त्यांचे डोळे रोजच्या डाकेकडे लागलेले असत. गोपाळरावांचीं पत्रें त्यांना प्राणवायुप्रमाणें संजीवक असल्यानें त्यावर त्यांचे हृदयस्पंदन चालत असे, असें म्हटलें तरी चावगें ठरणार नाहीं. नातेवाईकांची शंकाकुशंकांनीं भरलेलीं, कुत्सित शब्दांची आग पाखडणारीं पत्रें आली कीं त्यांच्या हृदयाला यातना होत असत. परंतु गोपाळरावांच्या पत्रांतील एकेका शब्दानें त्या स्वतःला धीर देऊन कार्यमग्न होत असत. परंतु कधीं कधीं गोपाळरावांचाही नूर पालटून जाई. 'आनंदीबाई कांहीं तुमच्या स्वाधीन आतां राहाणार नाहीं.' असें सर्वांनीं म्हटलें व अभ्यासामुळें आनंदीबाईंकडून पत्र पाठवावयास उशीर झाला कीं गोपाळरावांचा पुरुषसुलभ अहंकार जागृत होऊन ते पत्रांत आनंदीबाईंना

दोष देत असत. पण आनंदीबाईंनी आपली शांत वृत्ति मुळीच सोडली नाही. त्या पत्रांतून गोपाळरावांचा उतावीळ स्वभाव व आनंदीबाईंची प्रशांत वृत्ति हा विरोध तत्काळ दृग्गोचर होतो. घटसर्पासारखे दुखणे परदेशांत झाले असतांनाही सर्व मानसिक दुःखांप्रमाणेच हे शारीरिक दुखणे सहन केले. गोपाळरावांना त्यांच्या निष्ठेबद्दल संशयाचा किंतुही राहू नये म्हणून त्या दक्ष असत. एका पत्रांत त्या म्हणतात, 'आपण माझे नेते, शास्ते, समाधान कर्ते व त्राते आहांत. केवळ आपणामुळेच या उन्नत देशेप्रत मी पोहोचले आहे.' गोपाळराव अमेरिकेस येण्याचा सतत विचार करीत असूनही आर्थिक दुरवस्थेने त्यांना येतां येईना. तेव्हां 'स्वतःजवळचे दागिने विकू का' अशी पृच्छा आनंदीबाईंनी केली. अखेर गोपाळराव अमेरिकेंत आले. ते आल्यावर आनंदीबाईंना साहजिकच फार हर्ष झाला. आपल्या धाकट्या दीराला लिहिलेल्या पत्रांत त्या म्हणतात, "ते येथे आल्याने वसंत ऋतूतील शोभा आणणारीं फुले ज्याप्रमाणे हिवाळ्यांतील उदासीनता नाहीशी करून प्रत्येक प्राणिमात्रास आनंद देतात त्याप्रमाणे मला झाले आहे. आनंद व कृतज्ञता यांनीं माझे अंतःकरण उचंबळूनआले आहे!"

हीं पत्रे आनंदीबाईंची उत्कट देशभक्तीहि दर्शवितात. गोपाळरावांना हिंदुस्थानचा वीट आल्याने अमेरिकेंत वास्तव्य करावे असे त्यांच्या मनाने घेतले. पण आनंदीबाईंना तो विचार प्रशस्त वाटला नाही. "उत्तम जीवनाचा स्वरा कित्ता घालण्याची जागा अमेरिका नव्हे तर हिंदुस्थानच ! मी बहिष्काराला मुळीच भीत नाही." असे त्यांनी लिहिले. देश व धर्म याबद्दल एक प्रकारचा व्यापक दृष्टिकोन त्यांना प्राप्त झाला होता. म्हणून कुणाबद्दलही पूर्वग्रहदूषित मनोवृत्तीने केलेली टीका त्यांना आवडत नसे. एका पत्रांत त्या लिहितात, "सत्य हाच जर धर्म तर आपण इतर धर्मांचा व राष्ट्राचा द्वेष कां बरे करावा ! हा द्वेषच विस्तवाप्रमाणे राष्ट्रांचीं राष्ट्रे जाळून भस्म करतो. हा स्पर्शजन्य रोग हिंदुस्थानांत हल्लीं फारच पसरला आहे." तसेच प्रगत अमेरिकेच्या तुलनेने आपला मागासलेला देश कसा उन्नतीप्रत जाईल हा

विचार त्यांच्या मनांत नेहमी उभा असे. “ माझ्या दुर्दैवी हिंदुस्थानचा विचार मनांत आला की वाटते केव्हां संपणार हे शिक्षण आणि केव्हां एकदां मी अनाथअपंगांच्या सेवेला लागेन.”

पदवीदान-समारंभ :

‘ कष्टा फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ’ या कालिदासोक्तीप्रमाणे अतिश्रमाने नाजूक शरीरप्रकृति झाली असूनही आनंदीबाई अधिक प्रसन्न दिसू लागल्या. ११ मार्च १८८६ रोजी त्यांना एम्. डी. ही अत्युच्च पदवी देण्याचा समारंभ झाला. त्याप्रसंगी इंग्लंडहून पंडिता रमाबाईही आल्या होत्या. कॉलेजच्या प्रमुख मिसेस बॉडले यांनी आनंदीबाईंच्या सुजनत्वाचे व निरलसत्वाचे खूप कौतुक केले. त्यानंतर आनंदीबाई व गोपाळराव या उभयतांनी अमेरिकेतील प्रेक्षणीय स्थळे पाहिली. परंतु आनंदीबाईंची प्रकृति खालावतच चालली होती. तेव्हां हिंदुस्थानांत गेल्यावर बरे वाटेल असे आनंदीबाई म्हणत असल्याने अमेरिकन स्नेहीजनांचा निरोप घेऊन त्या दोघांनी अमेरिका सोडली. कॉर्पॅटर कुटुंबाचा वियोग आनंदीबाईंना दुःसह झाला. पण पत्ररूपाने भेटण्याचे वचन देऊन त्यांनी निरोप घेतला.

अखेर :

आनंदीबाईंचे डोळे जसे हिंदुस्थानकडे लागले होते तसेच हिंदवासियांचे डोळेही आनंदीबाईंना पहावयास उत्सुक झाले होते. परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर कोल्हापूरच्या रुग्णालयावर त्यांची नेमणूकही झाली होती. १६ नोव्हेंबर १८८६ रोजी त्यांनी मुंबई बंदरावर पाऊल ठेवले त्यावेळी सर्व जनतेला हर्षाचे भरते आले. या भावनेच्या भरतीत शंकाकुशंकांची कुसळे व प्रतिकूल मताची मुसळे पार वाहून गेली. सर्व वृत्तपत्रांनी एकमताने त्यांचे अभिनंदन केले. त्यांच्या साध्या राहाणीचे व निगर्वा वृत्तीचे विशेष वर्णन या अभिनंदनांत आहे.

आनंदीबाई फार थकलेल्या दिसल्या त्या केवळ लांबच्या प्रवासामुळे. अशी सर्वांची कल्पना झाली. परंतु आनंदीबाईंची प्रकृति झपाट्यानं खालावत

चालली होती. हिंदी जनतेसाठी कार्य करण्याची इच्छा व आवेश कायम होता. पण तीव्र इच्छाशक्ति व दुबळें शरीर यांच्यातील झगड्यांत काय होईल याची भीति सर्वांना वाटत होती. पुण्याचे बापूसाहेब मेहेंदळे यांचें औषध घेतल्यास आपण बरें होऊं असा विश्वास आनंदीबाईंना असल्याने त्यांच्याकडे त्या गेल्या. पण मेहेंदळे वैद्यांनी, “ ती बाई माझ्यापेक्षां जास्त शिकलेली आहे. तिला मी काय औषध देणार ? ” असें म्हणून औषध देण्याचें नाकारलें. सर्वांची फार निराशा झाली. इतर अनेक औषधोपचार चालू होते. पण अतिश्रम, जेवणाची ह्यगय व दुखणें अंगावर काढण्याचा हिंदु स्त्रियांचा सोशिकपणा यामुळें प्रकृति सुधारण्याच्या आटोक्यांत राहिली नव्हती. कोणत्याही औषधोपचाराचा व सदिच्छांचा उपयोग न होतां आनंदीबाईंनीं २६ फेब्रुवारी १८८७ रोजीं नश्वर देहाचा त्याग केला.

त्यांच्या मृत्यूनें हिंदी लोकांना धक्का बसला. सुधारकांची आशा समूळ नष्ट झाली. गोपाळरावांवर तर दुःखाचा डोंगरच कोसळला. ते उद्गारले, “ सर्व अडथळे व प्रतिबंध आम्ही जिंकलें; परंतु मृत्यूचा व दैवाचा घाला मात्र आम्हांला टाळतां आला नाहीं.

अक्षय्य यशोनिधि :

आनंदीबाईंच्या जीवनाची शोकांतिका त्यावेळच्या अनेक लेखकांनीं व कवींनीं वर्णिली आहे. कविवर्य मोगरे यांनीं त्यांच्यावर लिहिलेल्या काव्यांत जे विचार व जी भावना व्यक्त केली आहे तीच त्यांच्या जीवनाचें सार आहे.

“ जेव्हां प्रश्न परि करील मजला कोणी कधीं कीं यशा ।

गावें संतत ज्यांचिया कविवरीं व्यासादिकींही अशा ॥

आल्या कोण पतिव्रता सुचरिता जन्मास या भारतीं ।

आनंदी पहिली तुझीच मजला होईल तेव्हां स्मृति ॥ १ ॥

ज्या मार्गांत परंतु फार असतीं विघ्नें असें भावुनि ।

भेणें दूरची राहिलीं पुरुषही आम्ही तयापासुनी ॥

नारीही तुजसारखी न मळतां निर्विघ्न त्या आक्री ।
 हें त्वां दाखविलें स्तवीत म्हणुनी आहे तुला आज मी ॥ २ ॥

केलें साहस हें तुवां धरुनियां उदेश जे जे मनीं ।
 ते ते सिद्ध न होत तोंच जग हें गेलीस तूं सोडुनी ॥

झाली हानी खरी, पुढें न भरुनी येईल ती काढितां ।
 तेणें लेश परि यशोनिधि तुझा झालाच नाहीं रिता ॥ ३ ॥

नारी त्वत्सम थोर आर्यभुवनीं जन्मोनिया यापरी ।
 साराया झटतील दुःखद दशा स्वीय स्वसांची दुरी ॥

बाई घालुनिया परंतु पहिला आहे धडा त्वां दिला ।
 आनंदें इतिहासकार म्हणुनी गातील आधी तुला ॥ ४ ॥

अभ्यासासाठीं कांहीं प्रश्न :

१. यमुनेचें बालपण ज्या परिस्थितींत गेलें ती परिस्थिति कोणती व त्याला जबाबदार कोण ?
२. परदेशीं गेल्यावर आनंदीबाईंचे कोणते गुण प्रकाशांत आले ?
३. मृत्यु अकस्मात् आला तरी यशोनिधि रिता झाला नाही, असें कवीनें कां म्हटलें आहे ?

साहित्यसरोवरांतील कमलिनी

सौ. काशीताई कानिटकर

(जन्म इ. स. १८६१; मृत्यु इ. स. १९४८)

[कविवर्य गो. वा. कानिटकर यांच्या पत्नी काशीताई यांचे शालेय शिक्षण अजिबात होऊं शकलें नाहीं. परंतु वाङ्मयव्यासंगी रसिक पतीच्या सहवासानें त्यांनीं वाङ्मयीन संसाराला आरंभ केला. ख्यातनाम कादंबरीकार हरि नारायण आपटे यांच्यासारख्या प्रेमळ भावानें प्रोत्साहन दिल्यानें काशीताईंनीं त्या काळांत कादंबरी-लेखन व चरित्रलेखन या क्षेत्रांत नांव मिळविलें. दहाजणांच्या घरांतील सासुरवासिनीचें कर्तव्य पार पाडीत असतांनाही त्यांचें व्यक्तित्व साहित्यसरोवरांत कमलिनीप्रमाणें फुललें व खुललें !]

हरि नारायण आपटे पुणें नगरपालिकेचें अध्यक्ष म्हणून निवडून आल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं काशीताई त्यांच्याकडे गेल्या होत्या. बहिण-भावंडांचें

अकृत्रिम प्रेम माहीत असल्याने राधाकाकूनी कौतुकाने ती बातमी काशीताईना सांगितली. त्या म्हणाल्या, “कळलं का बंधुराज कोण झाले ते ?” त्यावर हरिभाऊ एकदम गडबडीने उद्गारले, “अग, त्यांना नको सांगू. त्यांना नाही तें आवडत.” “होय, नाहीच मला आवडत.” काशीताईनी प्रांजलपणे मत व्यक्त केले. “हरिभाऊ, या स्थानिक गोष्टीत तुम्ही लक्ष घालण्यापेक्षां केवळ साहित्याला वाहून घ्यावं असं मला मनापासून वाटतं.” महत्वाकांक्षी भाऊ वेगवेगळ्या क्षेत्रांत कर्तृत्व दाखवीत असतांना त्याबद्दल आपले खरेंखुरें मत व्यक्त करण्याचा अधिकार वडील बाहिणीचाच नाही काय ? तो अधिकार काशीताईनी उत्तम प्रकारे बजावला. हरिभाऊंना त्यांच्याबद्दल निस्सीम आदर असल्याने त्यांनी तो मान्य केला. मराठी साहित्याच्या या श्रेष्ठ मानकऱ्याची ही भगिनी समकालीन वाङ्मयसेवकांत आपल्या लेखन-कौशल्याने मान्यता पावलेली होती.

पूर्ववृत्त :

कृष्णाकांठी असलेले मेणवली गांव हे वापट घराण्याचें मूळ ठिकाण. त्या घराण्यांतील पूर्वज नारायणराव हे निवर्तल्यावर त्यांची पत्नी सती गेली. तिने आपला तीन वर्षांचा मुलगा व्यंबक हा अश्वत्याला अर्पण केला. हा वापट घराण्याचा अंकुर नाना फडणवीसांच्या कृपेने योग्यतेला चढला व त्याचा वटवृक्ष होऊन अनेकांना त्याने आश्रय दिला. त्यांच्या तीन मुलांपैकी कृष्णराव हे आपल्या पित्याप्रमाणे कर्तृवगार निघाले. इंग्रजी आमदानीच्या आरंभीच्या काळांत ते मामलेदार झाले. इ. स. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धा-नंतर सगळीकडे निराशाजनक परिस्थिति पसरली होती. कुगावा कुगावर विश्वास उरला नव्हता. आर्थिक सुबत्ता लयाला जाऊन विपन्नावस्था आली होती. सरकारी नोकरांवर जनतेचा फार रोष होता. त्यांतून कृष्णरावांचा स्वभाव करारी असल्याने आपले कर्तव्य बजावीत असतांना परिणामाची फिकीर ते कधीच करीत नसत, पंढरपूरला ते मामलेदार असतांना विठोबाच्या

देवळांत गर्दी होऊन बारा माणसें ठार झाली. गाभाऱ्यांत गेल्यावर पुष्कळदां स्त्रियांच्या अंगावरचे दागिने गुप्त होत असत. कृष्णरावांनीं या प्रकाराचा तपास केल्यावर बडवेमंडळी खूप संतापली. देवाल्याचे दरवाजे मोठे करण्याचें ठरवल्यावरही त्यांनीं खूप विरोध केला. पण या विरोधाला न जुमानतां या व इतर सुधारणा त्यांनीं पंढरपूरांत घडवून आणल्या. काशीताई या कृष्णरावांच्या कन्या. त्यांचा जन्म अष्टौ येंथे इ. स. १८६१ च्या जानेवारींत झाला.

बालपण :

काशीताईंच्या बालपणाचा काल पंढरपूर येथें गेला. कृष्णरावांची पहिली पत्नी रमाबाई प्रकृतीनें अशक्त असल्यानें त्यांनीं दुसरें लग्न केलें होतें. रमाबाई व लक्ष्मीबाई या सवती-सवती मोठ्या स्नेहभावानें वागत असत. घरांत सात आठ सख्खीसावत्र भावंडे होती. मुलांना धर्मशिक्षण दिल्यानें खेळ खेळतांनाही छोटेसें देऊळ बांधून पूजा करण्याचा खेळ त्यांना रमवीत असे. मुलांच्या मानानें मुलींना हलकेपणानें वागविण्याची पद्धत असल्यानें काशीताईंना वैषम्य वाटून आपण कमनशिबी आहोंत असें वाटत राही. लहान सहान दुखण्यांनीं नेहमीं आजारी असलेल्या काशीताई पित्याच्या लाडक्या होत्या. ते मुलीला 'काशाबापू' म्हणून हांक मारीत असत. तेवढेंच काशीबाईंना बरें वाटत असे. कारण सर्वजण मुलींबद्दल बोलताना वैतागाचे उद्गार काढून त्या अल्लड मुलींना गंभीर बनवीत असत. काशीताईंना शालेंत घालावयाची वेळ आल्यावर आईनें म्हटलें कीं, "ही अगोदरच दांडग्या स्वभावाची आहे. ती मुलांच्या शालेंत गेल्यानें जास्त दांडगी होईल." त्यामुळें काशीताईंचे शालेय शिक्षण झालें नाहीं. धाकट्या भावाला शिकवावयास येणाऱ्या पंतोजीपुढें बसल्यानें त्यांना फक्त अक्षर ओळख झाली भावंडांबरोबर त्या घोड्यावर बसायलाही शिकल्या. त्या काळाच्या पद्धतीप्रमाणें घरांतील लहान सहान कामें, देवार्चन व पोथ्या वाचून दाखविणें यांत त्यांचें बालपण व्यतीत झालें.

विवाह :

काशीताईंना नववें वर्ष लागतांच त्यांचा विवाह श्री. गो. वा. कानिटकर यांच्याशी झाला. त्यांच्यासारख्या कलावंत पतीचा सहवास हा काशीताईंच्या दृष्टीनें भाग्ययोगच ठरला. स्वतः कानिटकरांना बालपणापासून ललितकलांची आवड होती. काव्यरचना, वाद्यवादन व वाङ्मयविहार यांत त्यांनीं विद्यार्थी-दशेचा व नंतरचाही काळ घालविला. मोठी माणसें मुद्दाम खोचून विचारीत, ' काय रे, दिलरुवा परीक्षेला येणार आहे वाटते ? ' त्यावर ते म्हणत असत, ' दिलरुवा वाजवून कां पास होता येऊं नये ? ' कॉलेजमध्ये असतांना इंग्रजी वाङ्मयाच्या वाचनानें त्यांचे विचार उदार झाले. मिळल्या ' सब्जेक्शन ऑफ बुईमेन ' चे ' स्त्रियांची परवशता ' हा अनुवाद त्यांनीं प्रसिद्ध केला. जुन्या दोन पिढ्यांचीं माणसे घरांत असतांना स्त्रियांबद्दलचे हे विचार कृतीत आणण्याची शक्यता नव्हती. परंतु वैयक्तिक प्रयत्नानें आपल्या अर्धांगीला सुसंस्कृत करण्याचा त्यांनीं विचार केला. त्यांच्या सहवासांत काशीताईंचें संस्कारक्षम वय गेल्यानें त्यांना वाङ्मयाचा रसास्वाद घेतां आला. त्यांच्याच शब्दांत सांगायचें तर, ' कानिटकरांच्या घरांत मी आलें तेव्हां ग्रॅज्युएट पतीची खेडवळ बायको होतें. बायकांनीं शुद्ध बोललेलेंसुद्धां लोकांना आवडत नसे. मग शिक्षणाची गोष्ट दूरच राहिली. माझ्या शिक्षणाची आणि प्रगतीची वाट कांटेरी निवडुंगांतून होती. तरी मी त्या वाटेतून रावसाहेब कानिटकर यांचे हिंमतीनें बाहेर पडलें. '

मृदुंगाची स्थिति :

दहाजर्णांच्या घरांत चोरून शिक्षण घेणें ही मोठी अवघड गोष्ट होती. काशीताई पाटावर तांदूळ घेऊन निवडीत असत. तेव्हां पाटाखालीं इंग्रजी * स्पेलिंगचा कागद असे. निवांतपणें दोन्हीही कामे व्हावी म्हणून त्यांनीं कोठीच्या खोलीचा आश्रय घेतला कीं दीर-नणदांनीं पाळत ठेवून खिडकींतून डोकावून पहावयाचे. मग जेवतांना कधीं दांताखालीं खडा आला कीं,

म्हणावयाचे, 'वहिनीचें लक्ष कामांत असतेंच कुठें ? इंग्रजी शब्द करतात पाठ आणि लोटतात तांदूळ सुपांत' असें भर पंगतीत बोलणें ऐकलें कीं मातीचें ढेकूळ पाण्यांत विरघळावें तशी त्यांची स्थिति होई. वडील मंडळींच्या कडक शिस्तींत आयुष्यांतिल उमेदीची वीस वीस वर्षे घालवून अखंड विद्याव्यासंग करणाऱ्या सासुरवासिनीचें कर्तृत्व आज आपण कोणत्या मापानें मोजणार आहोंत ? दहाजणांचें घर असल्यानें हेवेदावे, मत्सर यालाही भरपूर क्षेत्र होतें. गोविंदराव कानिटकर स्वतः दुषार व कर्तबगार निघाल्यानें काशीताईंचा सर्वांना मत्सर वाटत असे. एकत्र कुटुंबपद्धतीत नवऱ्याच्या कर्तृत्वावर बायकोचें मोल मोजलें जात असल्यानें इतर बायका आपला मत्सर करतात हें काशीताईं जाणून होत्या. काशीताईं तिकडे दुर्लक्ष करून म्हणत असत, 'त्या सर्वजणी रूपानें चांगल्या आहेत. मी आणि माझे नशिव चांगलें आहे, त्याला काय करणार ?'

आर्यमहिलासमाजाच्या चिटणीस :

पंडिता रमाबाईंनीं स्थापन केलेल्या आर्यमहिलासमाजांत काशीताईंनीं जावें अशी गोविंदरावांची इच्छा होती पण त्याप्रमाणें वागतांना काशीताईंना किती व्यवधानें सांभाळावी लागत. अंगावर व्यावयाची शाल व जोडा तबेल्यांत गुपचूप लपवून ठेवावयाची. दुपारी सर्वजण झोंपली कीं मागल्या दारानें शालजोडी घेऊन जोडा घालून निघावयाचें. हातांत तांदूळ, फूल व हळदकुंकवाची कोथरी.....कुणी ओळखीचें भेटल्यास देवाला जाण्याचें नाटक करतां यावें म्हणून. या सर्व असत्याचा आश्रय घेण्याचें कारण एकच. वडील मंडळींना न दुखवितां आपलें कार्य पुढें चालविण्याचा प्रयत्न. ही 'गोष्ट घरीं कळली कीं घरांत चोरासारखें वावरण्याचा प्रसंग येत असे. त्यांचा उत्साह पाहून पंडिता रमाबाईंनीं त्यांना आर्यमहिलासमाजाच्या चिटणीसपदाची जबाबदारी व्यावयास लावली. त्यावेळीं या समाजांत सर्व स्त्रिया एकत्र जमून प्राथमिक स्वरूपाचें लेखनवाचनाचें कार्य करीत असत.

आळीपाळीने छोटेछोटे निबंध लिहावे, अशी एक कल्पना होती. त्याप्रमाणे एकदां काशीताईनी ' पूर्वीच्या स्त्रिया व आतांच्या स्त्रिया ' हा निबंध लिहिला. तो सर्वांना आवडल्याने हा निबंध सभेत कुणीतरी मागितला. सातआठ दिवसांनी सुबोधपत्रिकेच्या अंकांत तो छापला गेला. कांहीं कामासाठी म्हणून काशीताई ओटीवर आल्या. रविवारच्या सुबोधपत्रिकेवर पाहिल्या पानावर ठळकपणे चमकणारे आपले नांव पाहून अभिमान वाटण्या-ऐवजी त्यांना भीति वाटू लागली. हातपाय थरथर कापू लागले व घशाला कोरड पडली. परंतु त्या लेखामुळे घरांतील शांतता ढळली नाही. फक्त थोडीशी नापसंती व्यक्त करण्यांत आली.

पाहिली कादंबरी व हरिभाऊ :

इ. स. १८८६ मध्ये ' मनोरंजन व निबंधचंद्रिका ' या मासिकांत टोपण नांवाने ' रंगराव ' ही कादंबरी येऊ लागली. ती पुढे पूर्ण व्हावयाला बारा वर्षे लागली आणि इ. स. १९०३ मध्ये स्वतंत्रपणे प्रकाशित झाली. ही कादंबरी पूर्ण व्हावयाला जो अवकाश लागला त्याचे कारण लेखिकेच्या ठिकाणी असणारा आत्मविश्वासाचा अभाव. त्यावेळीं हरिभाऊ आपटे यांनी ' मधली स्थिती ' ' गणपतराव ' या कादंबऱ्या लिहिल्या. इतके सरस आपणांस लिहितां येत नाही म्हणून काशीताईनी ' रंगराव ' ही कादंबरी अपूर्ण ठेवली. कानिटकर व हरिभाऊ यांचा स्नेह निर्माण झाल्यावर हरिभाऊंनी मुद्दाम काशीताईना पत्र लिहिले व कादंबरीलेखनास प्रोत्साहन दिले. ते म्हणतात, ' स्त्रियांना पत्र लिहिण्याचा पाहिलाच प्रसंग आणि त्यांतही आपल्यासारख्या सुशिक्षितास..... मी तर भांबावून गेलों आहे. अविनयाचा दोष पत्करला पण अकृतज्ञेचा उपयोगी नाही. ' पुढील पत्रांतही त्यांनी काशीताईना जेन ऑस्टेनच्या अव्याजमनोहर लेखनशैलीचे अनुकरण करण्याची शिफारस केली. त्या काळांतील स्त्रीशिक्षणाच्या अडचणींची कल्पना हरिभाऊंना होती. ते एका पत्रांत लिहितात, " ज्या आम्हांस लेखन

वाचनावाचून कांहीं करावयाचे नसते कामाची भीति किंवा लाज नसते त्या आमच्या हातून दोन तास अभ्यास होण्याची मारामार पडते. आणि तुमचा उष्ट्याखरकट्याखाली व केरपोतेन्याखाली मानेचा कांटा मोडून जातो. तुम्हाला क्षणभर वाचायला बसायंचें असलें तर ते तरी किती चोरून ! पुरुषांना प्रगतीसाठी शिक्षण हवें मग स्त्रियांना कां नको ? एकाला जें अन्न तें दुसऱ्याला विष कसें होईल ? ”

एका मित्राला लिहिलेल्या पत्रांत हरिभाऊंनीं काशीताईंबद्दल वाटणारा आदर व्यक्त केला आहे ते लिहितात, “ मित्रा, तूं माझ्या बहिणीच्या घरी वारंवार जातोस कीं नाही ? तिचें गोड संभाषण ऐकण्यांत वेळ किती चटकन् निघून जातो ! भोंवतालच्या गोष्टींबद्दलचे तिचे अभिप्राय किती मार्मिक असतात ! पण असें लिहिणें बरें नाही. कोण काय अर्थ काढील देव जाणें. किती अभागी हा हिंदुस्थान देश ! येथें आदरसुद्धां व्यक्त करतां येत नाही. उद्योगी पति व बुद्धिमती पत्नी असें तें आदर्श जोडपें आहे. ”

वाङ्मयसेवा :

‘ रंगराव ’ ‘ पालखीचा गोंडा ’ या दोन कादंबऱ्या, डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचें चरित्र व ‘ चांदण्यांतील गप्पा ’ हीं पुस्तके काशीताईंनीं लिहिलीं. त्यांच्या कादंबऱ्यांतून महाराष्ट्रीय संस्कृतीचें उत्कृष्ट दर्शन घडतें. भाषा साधी व सुंदर, यथातथ्य वर्णनें, संयमित भावनांचा आविष्कार, संसारांतील सुखदुःखांचा क्रम व त्यामुळें पालटणारा मानवी स्वभाव या सर्व गोष्टी त्यांच्या लेखनांत आढळतात. संसाराबद्दल बोलतांना आढळून येणारा गृहिणीचा डौल, नव्या जुन्या विचारांचा संघर्ष व संसारांतील तत्त्वज्ञान यांचे नमुने या कादंबऱ्यांत आहेत. ‘ रंगराव ’ कादंबरीतील पुढील उतारा वाचल्यावर त्यांच्या लेखनशैलीची कल्पना येते.

“ एकाएकी दुःखाचा प्रसंग कोसळल्यावर यादवरावांनीं आपल्या पत्नीचें सांत्वन केलें. ते म्हणाले, “ हें बघ, चांगलं वाईट सुखदुःख, दिवसरात्र,

जन्म-मरण हे एकामागून एक यायचेंच, असें मी तुला नव्हतें का सांगितलें ? देवानें सर्व पदार्थ जर समसमान ठेविले आहेत तर आपण नुसत्या सुखांची काय म्हणून आशा करावी ? आजपर्यंत जसा त्यानें सुखाचा भाग दिला तसा आतां दुःखाचाही दिला. सुख घेतेवेळीं तूं त्याला नाही कुठें म्हणालीस 'कीं हें काय केलेंस म्हणून ?' तें जसें तसेंच हें ! आजपर्यंत आपला मार्ग सुशोभित बागांतून होता, त्याजवर चंदनाचे सडे घातले होते, ठिकठिकाणीं सुंदर सरोवरे होती, पुष्पांचा मधुर सुवास सुटला होता. अशा सुंदर मार्गानें आपण गेलों. आतांचा रस्ता कांट्याकुट्यांनीं भरलेला, त्याला सावली नाही, भोंवतालीं कांटेरी झाडे पुष्कळ, उन्हाचा तडाका, पाण्याचा बिंदु नाही, अशी बिकट वाट आली. पहिली जशी आपण आनंदांत क्रमिली, तशी हीही शांतपणें क्रमिली पाहिजे. ”

‘पालखीचा गोंडा’ या कादंबरींत वैभवाच्या लोभानें मुलगी श्रीमंतपण वेड्या मुलाला दिल्यानंतर तिची जी दुर्दशा झाली व त्यांतून तिनें जो समाजसेवेचा मार्ग काढला त्याची कथा तिच्या धाकट्या बहिणीनें लिहिलेली आहे. या दोन्ही कादंबऱ्यांमुळे ‘यशस्वी स्त्रीकादंबरीकार’ ही कीर्ति काशीताईंना मिळाली.

हरिभाऊंच्या आग्रहामुळे डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचें चरित्र काशीताईंनीं लिहिलें. आपल्या पत्रांत हरिभाऊ त्यांना वारंवार स्मरण करून देत असत, “चरित्र कुठवर आलें ? गृहिणीच्या कर्तव्यामुळे चरित्रकाराचें कर्तव्य विसरून कसें चालेल ? ”

त्रिवर्गाचा वाङ्मयीन सहकार :

नेवासें येथें असतांना काशीताईंच्या हातून बरीच वाङ्मयसेवा झाली. तेथें सुद्धींत हरिभाऊ येत असत. या तिघांच्या गप्पा रात्र संपली तरी संपत नसत. या गप्पांतून अनेक वाङ्मयीन कल्पना स्फुरण पावल्या. कानिटकर व हरिभाऊ यांनीं शेक्सपियरच्या नाटकाची भाषांतरे करतांना काशीताईंना

चरगुती भाषेसाठी मत विचारावें. ' मनोरंजन व निबंधचंद्रिका ' या मासिकांतही या त्रिवर्गाचें सहकार्य होतें. विष्णुपंत व लक्ष्मीबाई ही हरिभाऊंच्या कादंबरींत रंगविलेली सत्प्रवृत्त पतिपत्नींची चित्रे हीं कानिटकर पतिपत्नींची आहेत. आपल्यापैकी जो आधी दिवंगत होईल त्याचें चरित्र दुसन्याने लिहावयाचें असें हरिभाऊ व काशीताई यांचें ठरलें होतें. हरिभाऊ मृत्यु पावल्यावर वार्धक्यामुळे काशीताईकडून विस्तृत चरित्र लिहून झालें नाहीं. पण त्यांनीं 'विविधज्ञानविस्तारांत' हरिभाऊंच्या आठवणी प्रसिद्ध करून आपल्या प्रेमळ भावाला श्रद्धांजलि अर्पण केली.

सामाजिक कार्य :

संसार सांभाळून जें थोडेंफार सामाजिक कार्य करणें साधलें तेवढें काशीताईंनीं केलें. कांहीं वर्षे सेवासदन संस्थेच्या त्या उपाध्यक्ष होत्या. पंडिता रमाबाईंच्या शारदासदन या संस्थेबद्दल पहिल्यापासून त्यांना आपुलकी वाटत होती. या संस्थेचें उद्घाटन त्यांच्या हस्ते झालें होतें. इ. स. १८९६-९७ सालच्या दुष्काळांत स्वयंसेविका म्हणून त्यांनीं काम केलें होतें. नगरला एका पुनर्विवाहाला हजर राहून कन्यादान करण्याची जबाबदारी कानिटकर पति-पत्नींवर आली. काशीताई घराबाहेर पडणार तोंच मोठ्या भावानें त्यांना अडविलें. तो म्हणाला, " तूं ही जबाबदारी घेऊं नकोस. तुझ्या मुलांच्या मौजी व्हावयाच्या आहेत. मुलीचें लग्न होणेंसुद्धां तुमच्या सुधारकी विचारांमुळे अशक्य होईल. तेव्हां तूं आतां जाऊं नकोस. " परंतु काशीताईंनीं आपला विचार न बदलतां स्पष्टपणें सांगितलें कीं, " दादा यावेळीं तूं मला अडवूं नकोस. मुलगी आतां एक वर्षाची आहे. तिचें लग्न व्हायची वेळ येईपर्यंत जग पुष्कळ पुढें जाईल. " आणि खरोखरच त्याप्रमाणें जग पुढें गेलेंही.

मिशनरी संस्थेंतील चहा :

खाण्यापिण्याच्या निर्वंधांतूनच पुढें पंचहौद मिशनचें चहाप्रकरण निर्माण झालें व चांगलेंच गाजलें. गोपाळराव जोशी यांनीं हा बेत घडवून आणला.

पंचहौद मिशनमध्ये सर्व प्रतिष्ठित मंडळींना आमंत्रण देऊन व्याख्यान व चर्चा झाल्यावर सर्वांपुढे चहा ठेवण्यात आला. आज या गोष्टीत आपल्याला क्रांतिकारक कांहींच वाटत नाही. समोर आलेला चहाचा पेला पाहून तो रिकामा कसा करावयाचा हा प्रश्न आज आपल्याला पडत नाही. पण त्यावेळी तो सर्वांना पडला. मिशनऱ्यांच्या संस्थेतला चहा कसा घ्यावयाचा असे म्हणून कांहींनी चहाचा कप दूर सारला; कांहींनी फक्त विस्कीटें खाल्ळी; आणि कांहींनी दोन्हीवरही ताव मारला. तोपर्यंत ही बातमी 'पुणे—वैभव' कचेरीत गेलीच होती. दुसऱ्या दिवशीं बेचाळीस लोकांचीं नांवे प्रसिद्ध झाली. त्यांच्यावर बहिष्कार घालण्यांत आला. हे ग्रामपंच प्रकरण महाराष्ट्रांत दोन वर्षे खूपच गाजलें. अनेकांना या क्षुल्लक गोष्टीमुळे उपद्रव झाला. संभाविक लोकांची अन्न चव्हाट्यावर आणण्याची संधि कुचाळांना मिळाली. कर्कश सासवांनीं सुनेच्या माहेरच्या ४२ पिढ्यांचा उद्धार करून त्यांना हीनदीन करून टाकलें. लोकहितवादी या प्रकरणांत गोवले गेले होते. प्रायश्चित्त घ्यावयाचें नाही असें त्यांनीं ठरविलें. पण आपल्या मुलींना माहेरी पाठविलें जाणार नाही ही धमकी व्याह्यांकडून मिळाल्यानें कन्याप्रेमामुळे त्यांना तत्त्वनिष्ठा दाखवितां आली नाही.

अखेर प्रायश्चित्त घेतलें :

या प्रकारणांत काशीताई कानिटकरांचें नांव उगीचच येऊन गेलें. त्या सुशिक्षित मंडळींत वावरत असल्या तरी त्या दिवशीं त्यांना मिशन संस्थेत जाणें शक्य नव्हतें. त्यांना प्रसूत होऊन दोन दिवस झाले होते. पण त्यांचेही नांव प्रसिद्ध झालें. घरांत चोरट्यासारखें वावरतां वावरतां त्यांच्या नाकीं नऊ आले. 'लोणच्याकडे पहावयाचें नाही, व पापडाला हात लावावयाचा नाही. तान्हे मूल रडूं लागलें तर दूध मागतांना सर्वांची आर्जवे करावयाची. असा छळ काशीताईनीं दोन वर्षे सहन केला. घरांत चुलते पुतणे विरुद्ध पक्षाचे होते. दहा जणांच्या घरांत लग्नकार्य निघालें कीं या नवमतवादी लोकांना

गाशा गुंडाळून जाण्याचा हुकूम मिळे. लग्नाच्या वेळीं मुलाकडची मंडळी कानिटकरांना घरांत बहिष्कृत मंडळी असल्यामुळे दोनशें रुपये दंड मागत असत. शेवटीं एकदां प्रायश्चित्त घेऊन भटजीच्या हातावर तीस रुपये दिल्यावर या त्रासांतून सर्वांची सुटका झाली.

काशीताईंना दीर्घायुष्य लाभलें. पण पतीच्या निधनानंतर त्यांच्या हातून वाङ्मयीन कामगिरी झाली नाही. 'सूर्यपाथे न खलु कमलं पुष्यति स्वाभिरव्याम्' या कालिदासवचनाप्रमाणें या कमलिनीची अवस्था झाली. परंतु स्त्रीशिक्षणाच्या प्राथमिक अवस्थेंत वाङ्मयक्षेत्रांत त्यांच्या अव्याजमनोहर लेखणीनें जी स्फूर्ति निर्माण केली, ती अवर्णनीय आहे. ३० जानेवारी १९४८ रोजी त्यांनीं ऐहिक जीवनाचे पाश तोडून परलोकीं प्रयाण केलें. त्यांच्या सुमधुर गृहजीवनाचें प्रतिबिंब त्यांच्या वाङ्मयांत आढळतें; म्हणूनच त्या वाङ्मयांतील कोणतेंही पान वाचतांना आजही या साहित्यसरोवरांतील कमलिनीच्या शांतोदात्त व्यक्तित्वाचा मंदमधुर सुगंध दरवळल्याचाच अनुभवरसिकांना आल्याशिवाय राहात नाही.

अभ्यासासाठीं कांहीं प्रश्न :

१. काशीबाईंची 'पालखीचा गोंडा' व 'रंगराव' हीं पुस्तकें वाचा.
२. चहाग्रामण्य प्रकरणावरून सामाजिक परिस्थितीबद्दल तुम्हांस काय निष्कर्ष काढतां येतील ?
३. हरिभाऊंना काशीबाईंबद्दल विशेष आदर कोणत्या गुणांमुळे वाटत होता ?

अनाथांची मांडणी

सौ. आनंदीबाई कर्वे

लोकक्षोभामुळे पंडिता रमाबाईंचे शारदासदन बंद पडले आणि हिंदुसमाजातील विधवांचा एक आधार नाहीसा झाला. महर्षि कर्वे यांनी अनाथ विधवांच्या या प्रश्नाला हात घातला व ते कार्य अत्यंत चिकाटीने पुन्हा आरंभिले व तडीस नेले. अहंधती, अनसूया व लोपामुद्रा या प्राचीन ऋषीपत्नींप्रमाणे आधुनिक महाराष्ट्राचे महर्षि कर्वे यांच्या पत्नी सौ. आनंदीबाई याही वंदनीय आहेत.]

इ. स. १८९३ सालांतील पुण्यांतील गोष्ट.

सगळीकडे मंगलवाद्यांचा सूर कानावर पडत होता. वाड्यावाड्यांतून लगीनघाई उडालेली दिसत होती. डॉ. भांडारकर यांच्या वाड्यांतही आज

एक विवाह होणार होता. पण इतरत्र आढळून येणारी धांदल गडबड तेथे मुळीच दिसत नव्हती. अगदी निवडक मंडळी उपस्थित होती. त्यांच्या चेहेऱ्यावर प्रसन्नता व गांभीर्य विलसत होतं. कारण तेथे होणारा विवाह हा पुनर्विवाह होता. इ. स. १८५६ मध्ये पुनर्विवाहाला कायद्याने जरी संमति देण्यांत आलेली होती तरी पुनर्विवाहाची संख्या हाताच्या बोटावर मोजण्या-इतपतच होती. लोकमत पुनर्विवाहाला अजून अनुकूल नव्हतं. त्यामुळे पुनर्विवाहाला उपस्थित राहाण्याचें मनोधैर्यही फार थोड्यांनीं दाखविलें. प्रो. धोंडो केशव कर्वे यांच्या तत्त्वनिष्ठेची प्रशंसा करणारी निवडक सुधारक मंडळी व वृत्तपत्रांचे बातमीदार यांखेरीज कुणी तेथे फिरकलेही नाही. मुहूर्तवेळ जवळ आली. आणि तितक्यांत पंडिता रमाबाई व त्यांच्या पाठोपाठ शारदासदनांतील मुली तेथे आल्या. पंडिता रमाबाईंच्या चेहेऱ्यावर कृतार्थता ओसंडत होती. कारण आज त्यांच्या मानीव कन्येचा-गोदूबाईंचा-पुनर्विवाह होणार होता. लग्नसमारंभ योग्य प्रकारें आटोपल्यावर पंडिता रमाबाईंनीं नवपरिणित वधूवरांना अहेर केला. आपल्या मानीव कन्येवर आशीर्वादाप्रमाणें त्यांनीं वस्त्रालंकाराचाही वर्षाव करून आपल्या उदार मातृहृदयाची साक्ष पटविली. संध्याकाळीं शारदासदनांत त्यांनीं सर्वांना थाटाची मेजवानी दिली. त्यावेळीं सकाळचे गांभीर्य जाऊन थट्टामस्करीला आरंभ झाला होता. शारदासदनांतील मुलींनीं—

“ आनंद झाला फार, आम्हांला आनंद झाला फार !

प्रिय भगिनी गे गोदूबाई करी सुखें संसार ”

हें समयोचित पद सुस्वरांत म्हटलें. नंतर वधूवरांना नांव घेण्याचा आग्रह सुरू झाला. प्रो. कर्वे यांनीं “ सद्नाचे उपकार मजवर झाले फार ! आनंदीनें फेडायला असावे तयार ॥ ” हा उखाणा घेतला. त्यावेळीं कुणाला कल्पनाही नव्हती कीं खरोखर आनंदी हे उपकार फेडील. पण पंडिता रमाबाईंचें हें ऋण तिनें शतशः फेडलें व महाराष्ट्रांतील असंख्य विधवांचे आशीर्वाद जोडले.

पुर्वायुष्य :

मानवी जीवनांतील योगायोग किती अतर्क्य असतात ! देवरुखसारख्या खेड्यांतील बालविधवा गोदूबाई ही सुफलित जीवन जगून अनाथपरिपालनाचें कार्य करील असें कुणाला स्वप्नांतही खरें वाटलें नसतें. गोदूबाईचें लग्न वयाच्या आठव्या वर्षी झालें आणि एका वर्षाच्या आंत त्यांच्यावर वैधव्याची आपत्ति आली. अल्लड वयांत गंभीर व्हावें लागलें. माखजन गांवीं त्यांचें सासर होतें. तेथें त्या अधूनमधून जात असत. गोदूबाईची सासू स्वभावानें सालस होती. तिनें गोदूबाईला जगांत राहाण्याबाबत अमोल उपदेश केला. ती म्हणाली, “ बाई ग, पातिव्रत्य व कष्टाळूपणा या गुणांची जोड असली तर जगांत कुणाचा बोल सहन करण्याची वेळ येत नाही. तुका म्हणे पतिव्रता । तिची देवावर सत्ता. ” या उपदेशानें लहान वयांतच आपल्या चारित्र्याची दक्षता घेण्याची जबाबदारी गोदूबाईच्या मनावर बिंबली. आपल्या आयुष्याचें फार मोठें नुकसान झालें आहे ही जाणीव त्यांना होऊं लागली, तरीही भोंवतालच्या जीवनांत कुठेंच आशेचा किरण दिसत नसल्यानें ‘ असेंच कष्ट करतां करतां एक दिवस मरून जायचे ’ एवढें त्यांना माहीत झालें होतें. कधीं देवरुखला वडिलांकडे, कधीं माखजनला सासरी तर कधीं कधीं पुण्यास भावाकडे, जेथें कष्टाची वाण असेल तेथें त्या जाऊन राहात असत.

अनपेक्षित भाग्ययोग :

इ. स. १८८९ सालीं पंडिता रमाबाईंनीं पुण्याला विधवांसाठीं ‘ शारदा-सदन ’ ही संस्था स्थापन केली. गोदूबाईंचे भाऊ नरहरपंत जोशी यांनीं त्यांना तेथें शिक्षणासाठीं ठेवलें. नरहरपंत स्वतः सुधारकी मताचे होते. त्यांचे जिवलग स्नेही प्रो. कर्वे व ते अनेकवेळां सामाजिक प्रश्नाबाबत चर्चा करीत असत. प्रथम पत्नी निवर्तल्यावर प्रो. कर्वे यांनीं पुनर्विवाहाचा विचार केला. परंतु आपल्या मित्राच्या बहिणीबद्दल विचार करावा ही कल्पनाही त्यांना

सुचली नाही. कारण ते घराणे फार जुन्या वळणाचे होते. पुनर्विवाहाची जहाल सुधारणा मानवण्याइतपत सर्व मंडळींची वैचारिक सिद्धता झालेली नव्हती.

गोदूबाईंनी शारदासदनांत चार वर्षे राहून विद्या संपादन केली. पांडिता रमाबाईंनी पुनर्विवाह करण्याबद्दल सुचविल्यावर त्यांनी नकारार्थी उत्तर दिले. परंतु योगायोग वेगळाच होता ! सनातनी म्हणविल्या गेलेल्या पितृहृदयाला कळवळा आला. नवव्या वर्षी वैधव्य आलेल्या या कन्येचे भवितव्य काय ? हा प्रश्न मनाला पीळ पाडून व्याकुळ करून टाकीत असे. आपल्या कन्येचे मत अजमावण्यासाठी त्यांनी विचारले, “ करशील कां बाळ पुन्हां लग्न ? ” त्यावर गोदूबाई म्हणत असत, “ नको बाबा, दुसरे लग्न करून पुन्हां असंच झालं तर... ! ” शेवटी प्रो. कर्वे यांनी व इतर मंडळींनी मन वळविल्यावर त्यांनी नव्या जीवनांत पदार्पण करण्याचे ठरविले. प्रो. कर्वे यांच्यासारख्या ध्येयवादी सुधारकाचे अर्धांगीपद लाभल्याने गोदूबाईंच्या जीवनाला नवे वळण लागले. जीवनांतले दैन्य लयाला जाऊन स्थैर्य आले. संसाराची जबाबदारी उत्तम प्रकारे पार पाडीत असतांना समाजसेवाही करता आली. महर्षि कर्वे यांच्याबरोबर आनंदीबाई कर्वे यांचेही नांव महाराष्ट्राच्या इतिहासांत चिरस्मरणीय झाले.

जीवितकार्याला प्रारंभ :

प्रो. धोंडो केशव कर्वे यांनी २५ मे १८९६ च्या ‘सुधारक’ वृत्तपत्रांत ‘अनाथबालिकाश्रम’ स्थापन करण्याची कल्पना प्रथम जनतेसमोर मांडली. नंतर सतत व्याख्यानद्वारां त्यांनी लोकमत अनुकूल करण्याचा प्रयत्न केला. १ जानेवारी १८९९ या शुभदिवशी ‘अनाथबालिकाश्रम’ या संस्थेची मुहूर्तमेढ रोवण्यांत आली. प्रथम फक्त आठ मुली या संस्थेत होत्या. समाजाला अशा प्रकारच्या संस्थेची अत्यंत आवश्यकता असूनही आर्थिक साहाय्य नसल्याने संस्था चालविणे अतिशय कष्टप्रद होते. पांडिता रमाबाईंचे शारदासदन लोकक्षोभामुळे बंद पडले होते. तेच कार्य कर्वे पति-पत्नींनी नव्या जोमाने सुरू केले. त्यासाठी लागणारी चिकाटी व कष्टालूपणा दोघांच्याही अंगांत

सौ. आनंदीबाई कर्वे

१५१२-८१
२०११/१२

पुरेपूर बाणला होता. संसार व संस्था यांतील कर्तव्याबाबत मनांत झगडा सुरू झाला की प्रो. कर्वे यांचे ध्येयवादी मन नेहमी संस्थेच्या बाजूने कौल देत असे. आनंदीबाईंनीही त्यांच्या या कर्तव्यप्रेमाच्या आड न येतां उलट संसाराची आघाडी सांभाळून त्यांना सर्वतोपरी साहाय्य केले. हिंगण्याच्या जागेत आश्रम सुरू झाल्यावर प्रो. कर्वे यांना संस्थेच्या कामकाजामुळे घरांत पाहायला वेळ सांपडत नसे. कित्येकदां घरांत आजारपण असतांनाही मन बट्ट करून हिंगण्याची वाट धरावी लागत असे. पण आनंदीबाईंनी या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सर्वस्वी आपल्या हिंमतीवर पार पाडल्या.

बीजाचा वृक्ष :

हिंगण्याच्या माळरानावर झोपडी बांधून प्रो. कर्वे यांनी कार्याला सुरवात केल्यावर हळूहळू या कार्याचे महत्त्व लोकांना पटू लागले. आर्थिक परिस्थिति सुधारू लागली. झोपडी ऐवजी प्रशस्त इमारती बांधल्या गेल्या. संस्थेतून बाहेर पडलेल्या विधवा स्त्रिया महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणी अर्थार्जन करू लागल्या. जीवनातील परवशता नाहीशी झाल्याने केवळ अनुकंपनीय चाटणाऱ्या स्त्रिया आदरणीय वाटू लागल्या. अनाथबालिकाश्रम या बीजाचे रुपांतर हां हां म्हणतां कर्वे विद्यापीठ या वृक्षांत झाले. हे भाग्य लाभण्यासाठी कर्वे पतिपत्नींनी अविश्रांत श्रम घेतले.

संस्थेच्या कामाबरोबर आपल्या संसारांतही आनंदीबाई दक्ष होत्या. पुनर्विवाह झाल्यावर कोकणांत मुरबाड गावी गेल्यावर लोकांनी बहिष्कार घातला तो त्या विसरल्या नाहीत. निकटच्या आत्ममंडळींनी काढलेल्या शंका कुशंकांना आपल्या कृतीनेच उत्तर द्यावयाचे त्यांनी ठरविले. पुनर्विवाही दापत्याची अपत्ये संस्कारहीनच असणार, असा सूर कांहीं लोकांच्या बोलण्यांत येऊन गेला होता. आनंदीबाईंनी ज्या कष्टाळूपणाने आपला गृहिणीधर्म भूषविला त्याच तत्परतेने त्यांनी आपल्या मुलांना उत्तम वळण

लावण्याचें परिश्रम घेतले. आणि सुदैवानें एकापेक्षां एक अशा कर्तृत्ववान् पुत्रांचें मातृपद गौरविलें.

अनाथांची माउली :

आश्रमाखेरीज प्रो. कर्वे यांच्या घरीही अनाथ विद्यार्थी आश्रयाला राहात असत. त्यांचें संगोपन आनंदीबाईं ममत्वानें करीत असत. अशा अनाथ मुलांबद्दल त्यांनीं आपल्या आत्मचरित्रांत एका ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, “मी पुस्तकें फार थोडी वाचली आहेत; पण त्या कागदाच्या पुस्तकांपेक्षांही हीं जिवंत पुस्तकेंच फार महत्त्वाची आहेत, असें मला वाटतें.” आनंदीबाईंबद्दल हिंगण्याचे एक अध्यापक श्री. महाबळेश्वरकर यांनीं आपल्या काव्यांत काढलेले उद्गार सार्थ आहेत. ते म्हणतात,

“ दगडी देवा काधि न वाहिली हिनें फुलांची अंजली ।

पायदळीं परि धुळींत पडलीं फुलें अकालीं कोमेजलेलीं ॥

उचलुनि अलगद हृदयी धरलीं प्रेमजलें अन् पुन्हां फुलविली ।

म्हणुनि माझ्या मनास गमली धर्मशील ही खरी माउली ॥ ”

भगिनीचें सहकार्य :

अनाथबालिकाश्रमाच्या कार्याला अनेकांचे हात लागले. त्यांत प्रामुख्याने आनंदीबाईंच्या ज्येष्ठ भगिनी श्री. पार्वतीबाई आठवले यांचा उल्लेख करावा लागेल. एक मुलगा झाल्यावर त्यांचाही संसार अपूर्णच राहिला. पण या कार्याला वाहून घेऊन त्यांनीं स्वतःच्या जीवनाचें सार्थक करून घेतलें. लिहावाचायला न येणाऱ्या या स्त्रीनें मोठ्या वयांत थोडीफार विद्या शिकल्यानंतर अमेरिकेंत जाऊन आश्रमासाठीं पुष्कळ आर्थिक साहाय्य मिळविलें. आतांपर्यंत सुमारे लाख दीडलाख रुपये व एक मोटार त्यांनीं संस्थेला मिळवून दिली. परदेशांत त्यांना एका प्रसंगीं बशा विसळूनही स्वतःचा उदरनिर्वाह करावयाची वेळ आली होती.

नमस्कार त्या थोर साध्वी सतीला ! :

आश्रमांत परिचित मंडळींत आनंदीबाई ' बाया ' या नांवानें ओळखल्यह जात असत. बायानें फार कष्ट केले होते, म्हणून मुलें मोठी झाल्यावर म्हणत, ' बाया, तूं आतां फक्त विश्रांति घेत जा. म्हातारपणीं कशाला उगीच त्रास घेतेस ? ' पण सारा जन्म अविश्रांत श्रम करण्यांत गेलेला असल्यानें बायाला कुणावर अवलंबून राहाणें बिलकुल आवडत नसे. ' अनायासेन मरणं, विना-दैन्येन जीवनम् ' या दोन्ही गोष्टी त्यांना लाभल्या. दीर्घकाळ जगून जीवनाचें सार्थक झाल्यानंतर त्यांनीं जीवितयात्रा संपविली. त्यांची स्मृति म्हणून हिंगण्याला जें तुळशीवृंदावन बांधलें आहे, तें पाहतांना मनांत विचार येतो, ' खरोखर आनंदीबाई याही तुळशीप्रमाणें प्रातःस्मरणीय आहेत. ' आणि मग त्यांच्या एका आश्रमकन्येप्रमाणें आपल्यालाही म्हणावेसे वाटतें कीं,

खरी पुण्यभूमी असे हिंगण्याची ।
सतीच्या पदस्पर्शनें धन्य साची ॥
पतीच्या सवें देह हा कष्टविला ।
नमस्कार त्या थोर साध्वी सतीला ॥

अभ्यासासाठीं कांहीं प्रश्न :

१. ' माझे पुराण ' हें आनंदीबाईचें आत्मचरित्र वाचा.
२. महर्षि कर्वे यांच्या कामगिरीचें थोडक्यांत वर्णन करा.
३. ' धर्मशील माउली ' हें विशेषण आनंदीबाईंना कोणत्या अर्थानें लावतां येईल ?

रोगग्रस्त अबलांची देवता

रेबेका सिमियन्स

(जन्म इ. स. १८५९; मृत्यु इ. स. १९०४)

[एकोणिसाव्या शतकांत वैद्यकविद्या शिक्षणाच्या स्त्रिया हाताच्या बोग्गवर मोजण्याइतक्याच होत्या. स्त्रीशिक्षणाकडे पाहण्याचा सार्वत्रिक अनुदार दृष्टिकोन घ्यानांत आल्यावर त्याबद्दल फारसे आश्चर्य वाटत नाही. या स्त्रियांपैकी ज्या एकीने महाराष्ट्रांत लोकोपयोगी कार्य करून आवालवृद्धांचा आदर संपादन केला ती स्त्री जन्माने ज्यू होती. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनांत मोलाची भर घालणारे ज्यू समाजातील सिमियन दांपत्य विद्याव्यासमाने भूषणभूत झाले होते, ही गोष्ट त्या काळच्या वृत्तपत्रांवरून स्पष्ट दिसून येते]

बक्षिसमारंभाचा दिवस म्हणजे कोण धांदलीचा ! शाळेंतील विद्यार्थी व अध्यापक इकडून तिकडे येरझार घालीत सर्व व्यवस्था समाधानकारक झाली की नाही ते पाहात होते. हेडमास्तर मुख्य पाहुण्यांच्या वाटेकडे डोळे

लावून बसले होते. कलेक्टर दारांत आल्यावर पद्धतशीरपणे कार्यक्रमाला सुरुवात झाली. बक्षिस देण्याची वेळ येऊन ठेपली. हेडमास्तरांनी बक्षिसाला पात्र ठरणान्या विद्यार्थ्यांची नावे उच्चारवयाची व कलेक्टरसाहेबांनी ती घ्यावयाची असा क्रम सुरू झाला. पण मध्येच घोटाळा झाला ! कुणीतरी बक्षिसांची फिरवाफिरव केलेली होती. पहिल्या नंबरच्या मुलीला अगदीच मामुली वस्तु व दुसऱ्या नंबराला खण व पातळ अशी बक्षिस पाहातांना कलेक्टरसाहेबांनी हेडमास्तरांना ' हें काय ? ' असे विचारले. त्याबरोबर ती चूक त्यांच्या ध्यानांत आली व त्यांचा चेहरा घामाने डबडबला. घसा खांकरीत ते म्हणाले, " त्या मुलीला तेंच आवडते " वेळ मारून नेली म्हणून हेडमास्तर सुटकेचा निःश्वास टाकणार होते. पण कलेक्टरसाहेब चांगलेच खमंग ! त्यांचा हुकूम सुटला. " बोलवा पाहूं त्या मुलीला ! " हेडमास्तरांनी ' सीमा घोसाळकर, म्हणून हांक मारली. ती चुणचुणीत मुलगी समोर येतांच निमंत्रित पाहुण्यांनी तिला विचारले, " मुली, खरोखरच कां तुला हें बक्षिस आवडते ? " मास्तरांच्या सत्वपरीक्षेचीच ती वेळ ! मास्तरांनी सीमाकडे पाहिले. सीमा आपल्या मंजुळ आवाजांत उत्तर देत होती, " मास्तरांची इच्छा असेल तेंच मला आवडते. " या तिच्या शहाणपणाच्या उत्तराने समारंभातील तंग वातावरण एकदम कमी झाले. तिची समय-सूचकता पाहून मास्तरांना व निमंत्रित पाहुण्यांना फार संतोष वाटला. आणि पाहुण्यांकडून तिला बक्षिसादाखल दहा रुपये देण्यांत आले. पुढील आयुष्यांतही चाणाक्षपणा व निःस्पृहता या सद्गुणांनी तिला उत्तम पदवीप्रत नेले. तिचे लोकोत्तर कार्य पाहून जुन्या मताचे पाध्देशास्त्री यांना देखील काव्य-स्फूर्ति होऊन त्यांनी,

“ उपकार फार केले वर्णन त्यांचे कदा न करवेल ।

निजजीवनयात्रेने सौजन्याचाच लाविला वेल ॥ ”

असे धन्योद्गार काढले.

जन्म व वालपण :

धर्माच्या नांवाखाली ज्यू जमातीचा भयंकर छळ झाल्यामुळे वादळी वाऱ्याने एकाद्या वृक्षार्ची पाने भिरभिरत इतस्ततः फेकली जावी तसा हा समाज जगभर वेगवेगळ्या ठिकाणी विखुरलेला आहे. संशोधकांच्या मते सुमारे दोन हजार वर्षापूर्वी कांहीं ज्यू लोकांनी पॅलेस्टाईन सोडले. दोन गलबतांत सर्व माणसे भरून ती अज्ञात प्रदेशाला जाण्यास निघाली. दुदैवाने त्यांतील एक गलबत मुंबईजवळ खांदेरी-उंदेरीच्या खडकावर आपटले व भयंकर प्राणहानी झाली. उरलेले लोक कुलाबा जिल्ह्यांत स्थायिक झाले. पुढे उद्योगधंद्याच्या निमित्ताने ते देशावर आले. त्यांचा संबंध महाराष्ट्रीय समाजाशी आल्याने या तीसचाळीस हजार लोकांनी महाराष्ट्रीय संस्कृति आत्मसात् केली.

अलिबाग येथे असलेले घोसाळकर घराणे या ज्यू समाजांत मानमान्यता पावलेले होते. या घराण्यांत सीमा घोसाळकर हिचा जन्म इ. स. १८५९ साली झाला. तिचे वडील सैनिकपेशांत होते. घोसाळकर सुभेदार मोठे रुबावदार व चारित्र्यसंपन्न गृहस्थ होते. हे घराणे दीर्घायुत्वाबद्दल प्रसिद्ध होते. घोसाळकरांची आजी तब्बल सव्वाशे वर्षे जगली व नव्वद वर्षे तिचे दांत देखील इतके मजबूत होते की ती चणे दातांनी कडाकड फोडून खात असे. सीमाबाईला उत्कृष्ट आरोग्याची व उदार स्वभावाची देणगी वालपणांतच मिळाली होती. घरींदारी प्रिय असलेली ही मुलगी अतिशय उद्योगी, सहनशील व मनमिळाऊ होती.

बालमित्राशी विवाह :

वयाच्या सोळाव्या वर्षी सीमा घोसाळकर हिचा विवाह तिच्या बालमित्राशी—सिमियन बेंजामिन—यांच्याशी झाला. या दोन्ही घराण्यांचा दाट स्नेह होता. परंतु मध्यंतरी सिमियन बेंजामिन यांचे वडील मृत्यु पावल्यामुळे त्यांचे अलिबाग येथे असलेले घर मोडण्यांत आले. सिमियन बेंजामिन

शिक्षणासाठी मुंबईस आले. त्यांच्या विवाहाचा प्रश्न उपस्थित होताच त्यांना आपल्या बालपणाच्या मैत्रिणीची आठवण झाली. शहरांत राहिल्याने त्यांचे विचार प्रगल्भ झाले होते. ' विवाह म्हणजे खरी मित्रप्राप्ति ' असा त्यांचा पुरोगामी दृष्टिकोन असल्याने त्यांनी सीमाबाईंना रीतसर मागणी घातली व १८७५ साली हा विवाह होऊन सीमा घोसाळकर या रेबेका सिमियन झाल्या.

परिचारिकेचा व्यवसाय :

त्या काळांत शाळेत हुशार म्हणून गाजलेल्या रेबेकाबाईंना गृहकृत्ये व शिवणकाम यांखेरीज दुसरे कोणतेच कार्य करण्याची संधि मिळणे शक्य नव्हते. घराबाहेर पडून स्वतंत्र व्यवसाय करणे ही गोष्ट स्त्रियांच्या बाबतीत अपवादात्मक व म्हणूनच निंदास्पद होती. स्वतः सिमियन बेंजाभिन यांचे विचार काळाच्या मानाने बरेच पुढारलेले होते. पण त्यांनाही कोणत्या प्रकारे रेबेकाबाईंना पुढे शिक्षण द्यावे हा प्रश्न पडला होता. पण एक दिवस हा प्रश्न अकल्पितपणे सुटला. वर्तमानपत्रांत ग्रँड मेडिकल कॉलेजमध्ये स्त्रियांसाठी ' सुईणीचा वर्ग ' काढला जाईल अशी बातमी प्रसिद्ध झाली. रेबेकाबाईंनी ताबडतोब जाऊन नांव नोंदविले. या वर्गात शिकण्यासाठी ज्या चार-पांच स्त्रिया प्रथम आल्या त्यांत फक्त रेबेकाबाईंनीच उत्तम यश मिळविले व आयुष्यभर हा व्यवसाय करून परोपकाराचा धडा घालून दिला. ' ज्यांना आपल्या अभिरुचीचा व्यवसाय सांपडला ते खरे सुखी होत ' या वचनाप्रमाणे रेबेकाबाईंना हा व्यवसाय अत्यंत सुखदायक झाला. संपत्ति, कीर्ति व जनसेवा या तिन्ही गोष्टी त्यांना या व्यवसायाच्या राजमार्गाने जातांना लाभल्या. अर्थात् त्यासाठी लागणारी तपश्चर्या त्यांनी मनोभावाने व अनन्य श्रद्धेने केली.

प्रतिकूल लोकमत :

एकंदर लोकमत स्त्रीशिक्षणाला प्रतिकूल होते. आणि वैद्यकीचे शिक्षण

देण्याबाबत तर विशेष आक्षेप घेतले गेले. हंटर कमिशनपुढे साक्ष देतांना पंडिता रमाबाईंनी स्त्रियांना वैद्यकविद्या शिकविली जावी असें मत प्रतिपादन केले. परंतु कित्येक सुधारकांनाही असें वाटे की, वैद्यक शिकल्याने स्त्रियांचे उत्तम गुण लयाला जातील—व “जात्या नाजुक शरीराच्या व कमी बुद्धि असलेल्या” स्त्रियांना हे काम झेपणार नाही. बंगालचे पुढारी व समाज-कार्यकर्ते केशवचंद्र सेन यांचे देखील असें मत होते. सरकारने वेगवेगळ्या लोकांचीं मते घेतली. पण कोणी अज्ञानाने तर कुणी दुराग्रहाने, आणि कुणी स्वार्थी वृत्तीने प्रतिकूल मत दिले. अर्थात् काळाच्या ओघांत हे अज्ञान व हा दुराग्रह गवताच्या काडीप्रमाणे कुठल्याकुठे वहात गेला. रेबेका सिमियन, डॉ. जिराड यांच्यासारख्या अनेक स्त्रियांनी हा व्यवसायांत पदार्पण करून सिद्ध केले की हा व्यवसाय स्त्रींचे स्त्रीत्व नष्ट करीत नाही. व तो स्वीकारल्या-नंतर स्त्रियांना त्यांत जास्तीत जास्त प्रगति करणेही अशक्य नाही.

शिक्षणास प्रारंभ :

ग्रँड मेडिकल कॉलेजमध्ये जो खास स्त्रियांसाठी वर्ग उघडण्यांत आला होता, त्यांत गर्भविद्या व प्रसूतीकरणशास्त्र यांवर विशेष भर देण्यांत येऊन इतर विषय त्रोटक स्वरूपांत असत. रस्त्याने जातांना लोकनिदेचे भय व पुरुषशिक्षकांच्या हाताखाली वरील विषय शिकतांना वाटणारा संकोच यामुळे विद्यार्थिनी प्रथम निरुत्साही बनल्या होत्या. पण हळूहळू या विषयाचे महत्त्व व उपयुक्तता त्यांच्या मनावर बिंबून त्या अभ्यासाला लागल्या. रेबेकाबाईंच्या नातेवाईकांनी त्यांच्यावर बहिष्कार घातला. “प्रेताला शिवणे किती अमंगळ ! हे घाणेरेडे काम सोडून द्या ” असा आग्रह कांहीं वयस्क नातेवाईकांनी केला. पण रेबेकाबाईंनी या बहिष्काराला न भितां अभ्यासक्रम पुरा केला व स्वतंत्रपणे परिचारिकेच्या व्यवसायाला आरंभ केला.

विलक्षण लोकप्रियता :

या धंद्यातील कौशल्यामुळे रेबेकाबाईंचा जम बसावयास वेळ लागला नाही. स्त्रियांच्या रोगांबाबत अभ्यास करतांना रेबेकाबाईंनी शिकविला

गेलेली विषय वाचनालयांत जाऊन पुन्हां वाचून काढावा. अशा प्रकारे स्वतंत्र अभ्यास केल्याने त्यांना आत्मविश्वास आला. त्याखेरीज जुनी घरगुती औषधे व प्रसूतीकरणशास्त्राबाबत जुन्या स्त्रियांचीं मते यांचाही त्यांनी परिचय करून घेतला. नळबाजारांत दोन्ही डोळ्यांनी आंधळी असलेली एक वृद्ध स्त्री प्रसूतीकरणशास्त्रांत निष्णात आहे, असे कळल्यावर त्यांनी तिच्याकडे जाऊन तिलाही गुरु केले. सारांश, जेथे जेथे ज्ञानाचे कण सांपडले ते घेऊन 'क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत्' या वृत्तीने त्यांचा संग्रह केला. याशिवाय दररोज जीं कामे केलीं असतील त्याच्यावरून स्वानुभवाचे टिपण करून ठेवण्याची त्यांनी स्वतःला संवय लावली होती.

विषयाचे ज्ञान, परोपकारी वृत्ति व सुमधुर संभाषण यांमुळे त्यांच्याकडे सर्व जातींच्या स्त्रिया रोगचिकित्सेसाठी येत असत. रेबेकाबाईंनी मराठी-प्रमाणे गुजराती, उर्दू, हिंदी व कच्छी या भाषांवरही प्रभुत्व मिळविले. त्यांची ज्ञानाभिलाषा व निरलस वृत्ति यांचा सुपरिणाम होऊन अनेक स्त्रिया त्यांच्याकडे ओढल्या गेल्या. "बाईंचा हातगुण फार चांगला" अशी ख्याति होतांच लांबून लांबून रोगी स्त्रिया येऊं लागल्या.

अशा प्रकारे व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांची अत्यंत गरज होती. लाजाळू स्त्रिया एक वेळ मरण पत्करावयास तयार होत्या पण पुरुषडॉक्टरचे नांव घेतले की, त्या कानांवर हात ठेवीत. त्यामुळे त्यांना रेबेकाबाईंच्या रूपाने 'आपणांस देवता भेटली' असे वाटे.

शास्त्रीय विषयावर लेखन :

हा व्यवसाय करीत असतांना रेबेकाबाईंना समाजाचे वारकाईने निरीक्षण करतां आले. त्यावरून जीवनातील अनेक महत्त्वाच्या बाबतींत स्त्रियांचे दिसून येणारे अक्षम्य अज्ञान पाहून त्यांचे चित्त व्यथित होई. कारण या अज्ञानाची किंमत त्यांना आपल्या प्राणांच्या रूपाने देणे भाग पडत असे. म्हणून लेखन-व्याख्यानद्वारां स्त्रियांत या विषयाबद्दल जागृति करण्याचे काम:

त्यांनी हातांत घेतलें. त्या लिहित तो विषय फार नाजुक व समाजांत विचारहीनता भयंकर ! त्यामुळें कांहीं स्त्रियांदेखील नाक मुरडून म्हणत, “ इश ! आतांच्या राज्यांत गुप्त कांहींदेखील राहिलें नाहीं. या बाईनें हें लिहिलें नसतें तर काय मुलें होण्याचीं राहिलीं असती कीं काय ? ” स्वतः रेबेकाबाई मात्र आपल्या भगिनींना विचारप्रवृत्त करण्यासाठीं प्रयत्न करीत असत. त्या म्हणत, “ काय विचाऱ्या स्त्रियांचीं दुःखें असतात ! स्त्रिया सुंदर कपडे घालून पुढें आल्या कीं, दुसऱ्यास वाटतें कीं, “ वाहवा, ह्यांना कांहींच दुःख नाहीं ! ” परंतु त्यांचीं दुःखें खरोखर दुःसह व पुरुषास दुर्बोध आहेत. विचाऱ्यांना स्वतःचें आरोग्य कसें कायम ठेवावें हें कळत नाहीं. कधीं हें अज्ञान दूर होईल, देव जाणें ! ”

शास्त्रीय विषयावर लिहितांना सदभिरुचि न सोडतां विषय सुस्पष्टपणें मांडणें जरूर होतें. रेबेकाबाईंचे ते लेख अनेकांना आवडले. सुधारकाग्रणी आगरकर यांनी रेबेकाबाईंचें अभिनंदन केलें व त्यांच्या कार्याची प्रशंसा केली. कविवर्य वि. कों. ओक यांनीही त्यांच्या लेखनशैलीवद्दल गौरवाचे उद्गार काढले.

परोपकाराय सतां विभूतयः । :

अन्नदान, वस्त्रदान, ज्ञानदान व जीवदान या सर्व दानधर्मांच्या बाबतींत रेबेकाबाईंचा हात सढळ होता. गरीब स्त्रीचें दुःख पाहिलें कीं तिच्याकडून वैद्यकीय फी घेण्याऐवजी तिलाच त्या औषधपाण्याला पैसे देऊन टाकीत. अर्थात् या परोपकारी स्वभावानें आर्थिक दृष्ट्या त्यांचें नुकसान होई. कारण लोकांची वृत्ति ‘ ऊस गोड लागला कीं मुळासकट खायचा ’ अशी असे. परंतु अंतर्दामीं सात्त्विक समाधान लाभत असल्यानें त्या पैशाकडे लक्ष देत नसत. देवकृपेनें त्यांना जीवनाला आवश्यक तेवढें मिळत होतें. शिवाय साध्या रहाणीची संवय असल्यानें त्यांना पैशाची विशेष हांव नव्हती. आपल्या वडील मुलीला—एलिझाबेथ-हिला त्यांनी एम्. डी. होण्यासाठीं

अमेरिकेंत पाठविलें. आपल्या प्रिय कन्येला त्यांनी स्वतःच्या प्रकृतीची काळजी घेण्याबद्दल वारंवार लिहिलें. पण त्याचबरोबर “ लिझी, इस्पितळांतील रोग्यांशीं असें वागावें कीं—क्षणभर मी तुझी आईच आजारी आहे. व ज्या प्रेमानें व स्वतःबद्दल बेफिकीर राहून तूं माझे करशील त्याप्रमाणें त्यांची सेवा करीत जा.” असा उपदेश केला.

आरोग्यमंदिर :

सार्वजनिक कार्य करण्याची हौस सिमियन पातिपत्नीना पहिल्यापासून होती. श्री. सिमियन बेंजामिन गांवोगांवीं जाऊन सामाजिक व वैद्यकीय विषयांवर व्याख्यानें, देत असत. अशा प्रकारचीं व्याख्यानें मुंबईंत देतां यावीत म्हणून इ. स. १८९९ सालीं त्यांनीं एक भव्य व्याख्यानगृह बांधलें. त्याच्याजवळ एक छापखानाही काढला. हें व्याख्यानगृह उत्तम प्रकारें सजविलेलें असून शास्त्रीय उपकरणें, नकाशे इत्यादिकांचें तेथें प्रदर्शनही ठेवण्यांत आलें होतें. लेडी नॉर्थकोट यांच्या हस्ते १६ नोव्हेंबर १८९९ रोजी त्याचें उद्घाटन झालें. त्या प्रसंगीं ‘ हा तर राजवाडा आहे ’ असें उद्गार त्यांनीं काढले. या आरोग्यमंदिरांत विविध विषयांवरील व्याख्यानमाला त्या त्या विषयावरील विद्वानांनीं गुंफली. सर्व जातींचा समाज या ठिकाणीं येऊन ज्ञानलाभ करून घेई. न्यायमूर्ति रानडे, डॉ. भाटवडेकर, वि. कों. ओक वगैरे मंडळी तेथें येऊन हें दृश्य पाहिल्यावर प्रमुदित होत असत. त्याचें वर्णन एका समकालिनानें पुढीलप्रमाणें केलें आहे.

“ सौजन्य ज्ञानमूर्ति प्रथित बहुजनीं साधुतुल्य प्रशांत ।

ऐसे ते रानडेही हृदय भरुनिया डोलले तैं नितांत ॥

तैसे श्रीभालचंद्रादिक विबुधवर ज्ञान यज्ञोत्सवाचे ।

आनंदें येऊनिया अहमहमिकया होती अध्वर्यु साचे ॥ ”

अशा प्रकारें सिमियन दांपत्याचें एक स्वप्न साकार झालें होतें. पण

‘दुरंत कालाची अतर्क्य लीला वेगळीच होती’ असे त्यांनी आपल्या चरित्रांत लिहिले आहे. एका रात्री आग लागून हे आरोग्यमंदिर रक्षामय झाले. त्याला लागूनच असलेल्या घरांत सिमियन कुटुंब रहात असे. एवढ्या भयंकर आगीतून सर्वजण जिवानिशी वाचले, हीच परमेश्वराची कृपा म्हटली पाहिजे. आपल्यासमोर ते मंदिर भस्मसात होत असतांना सिमियन पति-पत्नींना कमालीचे दुःख झाले. तेथे इतर सामानाबरोबर अनेक वर्षांपासून संग्रहित केलेली पुस्तके व छापवयास जाणारे कित्येक लेख अग्नीच्या भक्ष्यस्थानी पडल्यामुळे त्यांना विशेष वाईट वाटणे साहजिक होते. कुटुंबावर आलेल्या या आपत्तीत त्यांच्यावर सर्व जनतेने सहानुभूतीचा वर्षाव केला. आगीने पोळलेली मने या शीतल जलवर्षावाने शांत झाली आणि विवेक करून त्यांनी आपले कार्य पुन्हां आरंभिले.

रेबेकाबाईंच्या चिकित्साकौशल्याबद्दल वेदशास्त्रसंपन्न अच्युत बाळकृष्ण षाध्ये-गुर्जरशास्त्रींनी एका श्लोकांत म्हटले,

“यस्याश्चिकित्साविषयंयेष्वमोघं, नैपुण्यमालोक्य जनः शंके ।
निसर्गवात्सल्यगुणानुरोधात्, धन्वन्तरि स्त्रैणमुपागतः किम् ? ॥”

ज्याप्रमाणे संस्कृत कवि बाणभट्ट याबद्दल बोलतांना रसिकांनी ‘प्रागल्भ्य-मधिकप्राप्तुं वाणी बाणो बभूव’ म्हणजे, ‘अधिक प्रगल्भता यावी म्हणून वाणी बाणभट्ट झाली’ असे म्हटले, तद्वत् प्रत्यक्ष धन्वंतरी निसर्गतः वात्सल्य अंगी यावे म्हणून, स्त्रीजन्म घेऊन रेबेकाच्या रूपाने आला की काय अशी शंका रेबेकाच्या अचूक रोगनिदान करण्याच्या कौशल्यामुळे जनतेला आली असे वरील श्लोकांत म्हटले आहे.

मृत्यु :

अशा या परोपकारी जीवनाचा शेवट २६ जून १९०४ रोजी झाला. रेबेकाबाईंना कॅन्सरचा विकार जडला आणि शक्ति क्षीण होत होत त्यांना

मृत्यु आला. त्यावेळीं त्यांचें वय पंचेचाळीस वर्षांचें होतें. सव्वीस वर्षे त्यांनीं आपला व्यवसाय उत्तम प्रकारें करून कृतार्थता मिळविली. त्यांच्या मृत्यूनें मुंबईत व जेथें जेथें त्यांच्या नैपुण्याची ख्याति पसरली होती व प्रत्यक्ष खात्रीही झाली होती त्या त्या सर्व ठिकाणीं लोक शोकानें हळहळले.

त्यांचें यथायोग्य वर्णन पुढील कवितेंत आहे. त्यावरून जनतेच्या हृदयांत त्यांना किती गौरवाचें स्थान होतें, याची कल्पना येते.

“ तें सौजन्य अनन्यलभ्य शुचिता शालीनता चारुता ।

ती लोकप्रियताहि दुर्लभ तसें दाक्षिण्य तेजस्विता ॥

लोकश्रेष्ठ गुणाश्रया श्रुतवती ऐशी तिला पाहतां ।

याटे सर्वजनां न मर्त्यवनिता ही देवता तत्त्वता ॥ ”

आपल्या अक्षय कीर्तिरूपानें देवपदाला पोहोचलेल्या रेबेकाबाईंच्या चुण्यस्मृतीला शतशः वंदन असो !

अभ्यासासाठीं कांहीं प्रश्न :

१. ज्या जमातीवर धर्माच्या नांवाखालीं कोणकोणतीं संकटे आलीं ? पॅलेस्टाईनमध्ये घडलेला ताजा इतिहास समजावून घ्या.
२. वैद्यकीय व्यवसायांत स्त्रियांना मज्जाव होता. त्यावरून त्याकाळच्या सामाजिक विचारसरणीबद्दल काय निष्कर्ष काढतां येईल ?
३. वैद्यकीय व्यवसायाला आवश्यक असणारे कोणते सद्गुण रेबेकाबाईंच्या ठिकाणीं होतें ?

गृहलक्ष्मी आणि साहित्यलक्ष्मी

लक्ष्मीबाई टिळक

[लहान वयांतच लक्ष्मीबाईंवर संसाराची जबाबदारी पडली. दारिद्र्य हातूच धुऊन मार्गें लागलें होतें. संसारांत लहानमोठी वादलें येऊन गेलीं. त्या दुःखांतून लक्ष्मीबाईंच्या काव्याचा उद्भव झाला. शुद्धलेखनाचे साधे नियम माहीत नसलेल्या व नातवंडांबरोबर जिनें अक्षरें घटविलीं अशा या स्त्रीनें साहित्याला अलंकारभूत असें आत्मचरित्र लिहिलें; आणि 'अहो आश्चर्यम्!' असें महाराष्ट्रीय रसिकता एकमुखानें उद्गारली.]

“ पुढें ठाकते जेधवां मूर्ति तुझी ।
वयाचा विरे कोश थोरांचिया ॥
मनें धाव घेती शिशूंच्या परि ती ।
असें स्निग्ध वात्सल्य ठार्यीं तुझ्या ॥ ”

वरील चार ओळी लिहून ' साहित्यलक्ष्मीच्या पुण्यस्मृतीस ' ' अशोक ' रूवीने श्रद्धांजलि अर्पण केली. या ओळीत लक्ष्मीबाईंच्या विलोभनीय व्यक्तित्वाचा एक पैलू चमकतांना दिसतो. लहानथोर, सनातनीसुधारक, सुशिक्षित-अशिक्षित या सर्वांना लक्ष्मीबाई प्रिय होत्या. त्यांच्या ठिकाणी वसत असलेले स्निग्ध वात्सल्य सर्वांना आपलेसे करून घेत असे. साहित्यांतील रथीमहारथींचे साहित्यविषयक मूल्यांबाबत अनेक वादविवाद रंगले. पण साहित्यिकांच्या या मातृमूर्तीचा साहित्यांतील अधिकार कुणीही अमान्य केला नाही. खरोखर असे त्यांच्या साहित्यांत आहे तरी काय ?

स्मृतिचित्रांची लोकप्रियता :

लक्ष्मीबाईंचे जीवन हे महाराष्ट्राला सुपरिचित आहे. त्यांच्या आत्मचरित्राने त्यांच्या वाङ्मयीन संसारावर सुंदर कळस चढविला. या पुस्तकाला अभूतपूर्व लोकप्रियता लाभली. कारण हे आत्मचरित्र एखाद्या कादंबरीपेक्षाही चित्ताकर्षक झाले आहे. ' स्मृतिचित्रे ' वाचतां वाचतां हंसू येते आणि हंसतां हंसतां डोळ्यांत अश्रू जमा होतात. जीवनांतील हास्य आणि कारुण्य यांच्या सीमारेषा इतक्या भिडलेल्या क्वचित्च दिसतात. शालेय शिक्षण अजिबात न घेतलेल्या या स्त्रीला जीवनाचा अर्थ समजलेला होता आणि आपल्या आत्मचरित्रद्वारां तो व्यापक जीवनाचा अर्थ त्यांनी इतरांनाही शिकविला. लहानमोठ्या दुःखांकडे पाहाण्याचा जो दृष्टिकोन लक्ष्मीबाईंनी स्वीकारला, त्यामुळे त्या दुःखांची तीव्रता कमी होत नाही. उलट हे आघात सहन करूनहि त्याकडे त्या विनोदी वृत्तीने याबद्दल विस्मय वाटतो. वाङ्मयांत दुःखेहि सुंदर ठरतात ती अशी !

मनोवेधक व्यक्तिरेखा :

एकदां कविवर्य टिळकांना लक्ष्मीबाईंना शिकविण्याची लहर आली. त्यांनी शिकवावयास आरंभ केला. ' शब्द म्हणजे काय ? ' या वारंवार विचारलेल्या प्रश्नाला लक्ष्मीबाईंचे एकच उत्तर " शब्द म्हणजे शब्द ! "

आणि वर पोटभर हंसणें ! त्या प्रकारानें संतापून टिळकांनीं सर्व पुस्तकें जाळून टाकली. शब्द म्हणजे काय हें जरी लक्ष्मीबाईंना समाधानकारक रीतीनें सांगतां आलें नाहीं तरी त्यांनीं शब्दाचें सामर्थ्य पुरेपूर ओळखलेलें दिसतें. त्यांच्या आत्मचरित्रांत ज्या ज्या वेगवेगळ्या व्यक्ति येऊन जातात त्या त्या व्यक्तींचीं स्वभावचित्रे रेखाटण्यांत लक्ष्मीबाईंनीं कमालीचें कौशल्य व्यक्त केलें आहे. सोंवळ्यांना वेडानें पछाडलेले नाना, कडक शिस्तीनें जीव हैराण करणारा सासरा, पैशापेक्षांही काव्यगुणांना मान देणारे नानासाहेब पेंडसे, मेव्हण्याच्या काव्याचें कौतुक करणारी पण त्यांच्या व्यवहारशून्यतेमुळें खिन्न असलेली भिकूताई, मनीवर कन्येप्रमाणें प्रेम करणारे गोविंदमामा, जांवयावर नाखुष असलेल्या आत्याबाई या सर्व व्यक्तिचित्रांत कृत्रिमतेचा कुठेंही लवलेश नाहीं. बायकांची ठसकेबाज बोलणी, नवरावायकांत स्वभाव-भिन्नतेमुळें उडणारे खटके, नातेवाईकांच्या कुरबुरी, परंतु प्रसंग येतांच एकमेकाला ओढणारे मायेचे पाश या जीवनांतील वेगवेगळ्या प्रसंगांतील नाट्यमयता लक्ष्मीबाईंनीं आपल्या 'स्मृतिचित्रांत' उत्कृष्ट प्रकारें चित्रित केली आहे. या सर्वांतून त्यांच्या विनोदबुद्धीचें सूत्र खेळत राहिल्यानें या आठवणी रसाळ झाल्या आहेत.

टिळकांचें स्वभावचित्र :

लक्ष्मीबाईंचे माहेरचें नांव मनू. त्यांचें माहेर जलालपूरचें. वडिलांचें नांव नारायणराव गोखले. सत्तावन सालच्या बंडांत लक्ष्मीबाईंचे आजोबा आईचे वडील—कुणीतरी चिथावणी दिल्यानें फांशी दिले गेले. आजोबांचे नारायणरावांवर पितृवत् प्रेम होतें. त्यांच्या मृत्यूचा नारायणरावांवर परिणाम झाला. तेव्हांपासून नारायणराव—नाना—यांना सोंवळ्याओंवळ्याची विकृति जडली. आई मृत्युशय्येवर असतांना नानांनीं तिला बजाविलें, “थांब, माझी स्नानसंध्या होईपर्यंत मरूं नकोस!” अशा थोड्याफार विक्षिप्त गृहस्थाच्या पोटी लक्ष्मीबाईंचा जन्म झाला. पुढें अकराव्या वर्षी लग्न झाल्यावर जन्माचा

जोडीदार लाभला तोही पुष्कळशा बाबतींत विक्षिप्तच ! त्यांच्या सहवासांत प्रारंभी अनेक वर्षे लक्ष्मीबाईंना स्वास्थ्य असं मिळालेंच नाहीं. 'मी आ हे तसाच माझे चरित्र लिहिल्यास त्यांत रेखाटा' या टिळकांच्या सांगण्या-प्रमाणें लक्ष्मीबाईंनी त्यांच्या स्वभावांतील गुणदोषांवर पांघरुग व घालतां त्यांचें स्वभावचित्र रंगविलें आहे. त्यांच्या लिखाणांत कुठेंही आंधळी पति-भक्ति नाहीं किंवा टिळकांच्या स्वभावामुळें त्रास भोगावा लागला म्हणून कडुताही नाहीं. 'साहित्यिकपतीचें त्यांच्या साहित्यिक पत्नीनें केलेलें स्वभाव-चित्रण' सर्व स्मृतिचित्रांत ठसठशीतपणें उमटून दिसतें. रागीट पण तितकेंच शांत, उदार पण तितकेंच आग्रही, खर्चाबद्दल बेफिकीर पण दुसऱ्यांच्या दुःखानें चटकन द्रवणारे हे फुलामुलांचे कवि, फुलांप्रमाणें कोमल वृत्तीचे असले तरी मुलांप्रमाणें स्वच्छंदी वृत्तीचे होते. त्यांच्या पायाला नेहमीं चक्र लागलेलें असे. घरांत धनधान्याची सतत टंचाई, पतिविरहाचें दुःख व टिळक घरीं असले तर त्यांच्या अव्यवहारी वृत्तीनें येणारे पेचप्रसंग या गोष्टी पुढें पुढें लक्ष्मीबाईंच्या अंगवळणी पडल्या.

मातृभक्त टिळक :

टिळकांना काव्याचें बाळकडू आईकडून मिळालें. टिळकांची आई कविता करून घरांतील माणसांच्या भीतीनें फाडून टाकीत असे. वडिलांचा स्वभाव उग्र असल्यानें टिळकांच्या मनांत त्यांच्याबद्दल अढी होती. तेव्हां-पासून घरांतून पळून जाऊन सहा सहा महिने बाहेर राहण्याची त्यांना संवय जडली.

आईचा मृत्यु झाला तोही किती दुःखद प्रकारानें ! वडिलांची आजारी असल्याची तार आली; म्हणून आई च मुलगा ताबडतोब निघाले. राह तुडवून कष्टप्रद प्रवासानंतर त्यांना वडील गप्पा मारतांना आढळले. तशा स्थितींत टिळकांच्या आईनें धुणें धुतलें. डोक्यावर पाण्याचा हंडा व

संघावर धुण्याचें घेऊन उभ्या असलेल्या आईने 'एवढा हंडा उतरावयाचा होता' अशी विनवणी करतांच 'मी कांहीं तुमचा चाकर नाही.' असें म्हणून टिळकांच्या वडिलांनीं नरसिंहावतार धारण केला व त्या माउलीला साथ मारली. त्या आजारांतून टिळकांची आई उठलीच नाही. आठ दिवस 'राम राम' म्हणत तिनें या जगाचा निरोप घेतला. या घटनेचा टिळकांच्या बालमनावर फार परिणाम झाला. घराकडे ओढणारा मातृप्रेमाचा बंध तुटल्यावर ते फार उदासीन झाले. ही उदासीन वृत्ति पुढें संसारांतही अधूनमधून डोकें वर काढीत असे.

सासुरवासाची चुणूक :

"खबरदार आमच्या घरांत आलीस तर—तंगडी मोडीन!" अशी अमकी देणाऱ्या मैत्रीणीच्या परिचित भावापुढें वधू म्हणून उभें राहाण्याची बॅल लक्ष्मीबाईंवर आली. त्यामुळें वधूपरीक्षेचा फार्स जरी झाला नाही, तरी आज्ञेसासूबाईंनीं आपला अधिकार गाजविण्याची संधि सोडली नाही. मुलीची सहनशक्ति पाहण्यासाठीं त्यांनीं मुलीचा कान गच्च दावून पाहिला. लक्ष्मीबाईंनीं 'हूं कां चूं' केलें नाही. तेव्हां त्या परीक्षेंतून त्यांची मुक्तता झाली. सासऱ्याकडे चार दिवस कोंकणांत राहिल्यावर सासुरवास म्हणजे काय काची त्यांना चांगली कल्पना आली. आपल्या पत्नीला कडकपणें वागविणारा सासरा सुनेला—तीही वाईट पायगुणाची सून अशी समजूत झाल्यावर—स्वभावानुसार फारच छळू लागला. त्यांतून देश व कोंकण यांतील स्वयं-काचाची पद्धत वेगवेगळी व लक्ष्मीबाईंचें वय बारा-तेरा वर्षांचें ! या सर्व अंशांवरून त्या काळच्या सामाजिक परिस्थितीचें दर्शन घडतें.

विक्षिप्त जांवई :

टिळक जुन्या जमान्यांत जन्माला आले असले तरी त्यांच्या जीवनांत नव्या श्रद्धा निर्माण झाल्या होत्या. बंडखोर वृत्तीमुळें आप्तमंडळीपेक्षां त्यांचा इमानधर्मी स्नेहीजनांकडे साहजिकच जास्त ओढा होता. देवधर्मावर त्यांचा

मुळींच विश्वास नव्हता. आपला जांवई संध्या करीत नाही—पाणी ओढून देतो—व भस्म खाऊन टाकतो ही गोष्ट आत्याबाईच्या सूक्ष्म दृष्टीतून सुटली नाही. टिळकांचें नाटकाचें वेड, बायकोला माहेरी टाकून सहासहा सहिदे कुठेंतरी दडी मारून बसण्याची त्यांची खोड या गोष्टी त्यांना कशा आवडणार? “ काय जांवई आहे ! कुठला खुंटीवरचा कावळा शोधला देव जाणें ” अस्य टोमणा त्या आपल्या पतिराजांना देण्यास चुकत नसत. लक्ष्मीबाईबाही वारंवार माहेरच्या आत्तांकडे जाणें आवडत नसे. पण परिस्थितीपुढें नाइलाज होता. एकंदरीत माहेरच्या माणसांनीं त्यांच्यावर फार प्रेम केलें. पण केव्हां तरी एकादा उणा शब्द ऐकणें भाग पडत असे. लक्ष्मीबाईंनीं टिळकांच्या बाजूनें बोलल्यावर ती मंडळी म्हणत, “ तो करीत जाईल गाणीं, आणि तूं म्हणत जा मार्गे. भीक मागत रहा हिंडत.” टिळकांची कवि म्हणून होणारी प्रसिद्धि, त्यांचें कीर्तन-कलेंतील कौशल्य यांचें सर्वांना कौतुक वाटून आज ना उद्यां सर्व व्यवस्थित होईल अशी आशा त्यांना वाटत राही.

स्वतंत्र संसाराची हौस :

नाशिकला थोडे फार दिवस लक्ष्मीबाई घर मांडून राहिल्या होत्या परंतु मुंबईला संसार थाटायचा विचार झाल्यावर त्यांचा आनंद गगनांत मावेना. हौसेनें त्यांनीं माहेरहून खूप सामान घेतलें. टिळकांच्या वादविवादांच्या हौसेमुळें दोनदां गाडी चुकली. तिसऱ्यांदा सामानाचा घोटाळा झाला. गाडींत बसल्यावर भाजीपाला व इतर सामान वाटून टाक्याला टिळकांनीं आरंभ केला. ‘ हें विश्वचि माझे घर ’ अशी टिळकांची वृत्ति असल्यानें संसारांतील सर्व खस्ता खाण्याची संवय लक्ष्मीबाईंना करावी लागली. तांदूळ आणायला रुपया दिला तर टिळक सुंदर दौत घेऊन येत असत. “ आतां ही दौत शिजवूं कां ? ” हा प्रश्न ऐकला कीं, लक्ष्मीबाईंवर अरसिकण्याचा शिक्का मारून ते त्या दौतीला खिडकीबाहेर वाट दाखवीत असत. अस्त

तन्हेचे खटके नेहमी उडत असत. ध्येयवादी पुरुषाबरोबर संसार करतांना त्याच्या पत्नीला ज्या दिव्यांतून जावें लागते त्याची कल्पना या अनुभवां-
वरून येते. डोक्यांत एकादी कल्पना आली की, त्यांतच गुंगून जावयाचें
अर्शा टिळकांची वृत्ति होती. त्यांना कलानंदापुढें संसार तुच्छ वाटत असे.
तरी कधी कधी त्यांचें संवेदनाक्षम मन पत्नीच्या हालअपेष्टा पाहून व्यथित
हांई व ते म्हणत—

“ कांता मम ही प्रेमळ किती हें आज मला कळते ।
व्यर्थ गांजितों ह्या अबलेला पश्चात्तापें मन्मन जळते ॥ ”

अर्थात् हा पश्चात्तापही तात्पुरताच असे.

विरहावस्थेंतील सखी :

इ. स. १८९४ मध्ये टिळक धर्मांतर करणार या बातमीनें लक्ष्मीबाईची
करुणास्पद अवस्था झाली. त्या भावनेच्या उर्मीत त्यांनीं काव्यनिर्मिती
केली. टिळक दिसतांच तो कागद चोळामोळा करून त्यांनीं फेकून दिला.
आपल्या विरुद्ध माहेरीं पत्र लिहिलेलें असावें या कल्पनेनें टिळकांनीं तो
चुरगळलेला कागद उलगडला. त्यांत लक्ष्मीबाईचें चुरगळलेलें हृदय परमेश्वराची
आळवणी करतांना त्यांना दिसलें. विस्मयानंदानें त्यांनीं ती कविता वाचली.

“ म्हणे जातो सोडून नाथ माझा ।
आतां कवणाला बाहुं देवराजा ॥
सर्वव्यापि सर्वज्ञ तूंचि आहे ।
सांग कोणाचे धरूं आतां पाये ॥ ”

एका वर्षाच्या अवधींत टिळकांनीं धर्मांतर केलें. आत्ममंडळी आतां
उघड उघड म्हणूं लागली की, ‘ ते आपल्याला अंतरले ! मुलांकडे पाहून
तूं दिवस काढ. ’ संसारांतला हा आघात जबरदस्त होता. या विरहावस्थेंत
कविता-सखीनें त्यांना साथ दिली. तेंच एक त्यांच्या मनोविनोदनाचें साधन

होतें. टिळकांना वेड्यावाकड्या अक्षरांत जीं चोरून पलें पाठविलीं जात त्या पत्रांतील कविता अमोल होत्या. टिळकही कवितेनेंच प्रत्युत्तर पाठवीत असत. या काव्यमय पत्रव्यवहारानें आजपर्यंत सहवासानें निर्माण झालेली प्रीति दृढ झाली व मनोमालनानें पुनर्मीलन शक्य झालें. त्या विरहावस्थेचें वर्णन व काव्योद्भवाची कथा 'पतिपत्नी' या कवितेंत लक्ष्मीबाईंनीं वर्णिली आहे. टिळकांनींही एका कवितेंत म्हटलें आहे—

“होती शंभर कोस दूर मजला सोडून मूर्ति प्रिया ।

मध्ये डोंगर उंच उंच टपले दृष्टीस झांकावया ॥

होतो पाहत मी तिला परि सदा आश्चर्य हें काय न ।

नेत्रें इष्ट मला ! परंतु नच हे नेत्रावलंबी मन ॥ ”

इ. स. १९०० मध्ये लक्ष्मीबाईंनीं धर्मांतर केल्यावर पुन्हां टिळक-पतिपत्नींचा संसार सुरू झाला. परंतु टिळकांच्या बंडखोर वृत्ति बऱ्याच निवळल्या असल्यानें व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होऊन ते शांत झाल्यानें त्यांचा नंतरचा संसार खरा सुखाचा झाला. त्या संसारांत पुष्कळ समाजसेवा दोघांच्या हातून घडली.

कवयित्री लक्ष्मीबाई :

“करंज्यामध्ये मोदक कशाला ? ” या कवितेनें लक्ष्मीबाईंचें नांव 'मनोरंजन' मासिकाच्या दिवाळी अंकांत प्रसिद्ध झालें. या कवितेनें कांहींना शंका आली कीं, स्वतः टिळकच कविता करून देत असावेत. या शंकेला उत्तर म्हणून 'पतिपत्नी' ही सुंदर कविता लक्ष्मीबाईंनीं लिहिली. त्यांत आपल्या काव्यकलेची कहाणी सांगून त्यांनीं आपल्या कविपतीचें ऋण मान्य केले. टिळक फक्त कविता लिहून झाल्यावर त्यांच्यावर आपला हात फिरवीत असत.

“कन्या माझी, माय मी तिची, संशय तिळही नाही ।

पिता हिचा परि हिज सांभाळी वस्त्राभरणें देई ॥ ”

आणि कवीचा सहवास व विरह काव्योद्भवाला कारणीभूत झाला हे सत्यच होतें. लक्ष्मीबाई म्हणतात :

“ श्वासोच्छ्वासासमान ज्याची अगाध काव्यस्फूर्ति ।
हृदयमंदिरीं सदैव ज्याच्या वाग्देवीची मूर्ति ॥
अशा कवीचा संग जडाला गायाला लावील ।
शुष्क तरूला मेघ असा हा क्षणामधे पालवील ॥
अचेतनांही कवी पदार्थां गायाला हांसाया ।
लावी ! मग मी सजीव आहे कविरायाची जाया ॥
सतार जड मी खरोखरी गे, परंतु कुशल कराचा ।
स्पर्श कवीचा होतां फुटते मलाहि मधु मृदु वाचा ॥ ”

इ. स. १९०७ च्या जळगांवच्या कविसंमेलनाला त्यांनीं असाच काव्य-मय निरोप पाठविला. त्या प्रसंगानें टिळकांनीं आपल्या पत्नीवर कविते केली. ‘ तुम्ही कवि, मी भिकारीण हो दारीं असें म्हणणारीस.’ या कवितेंक टिळकांनीं काव्याचें प्रशस्तिपत्रक दिलें.

“ प्रसाद आहे, प्रतिभाहि आहे ।
प्रेमौघ गानांतुन नित्य वाहे ॥
निगूढ सारें दिसतें परंतु ।
येईल बाहेर धरीं न किंतु ॥ ”

तसेंच,

“ भरी श्वसन वाग्वधू मुरलिमाजी जें तें जगा ।
क्षणांत भुलवील गे ! मम न बोल हा वाऊगा ॥
खरीच कवयित्री तूं हृदयीं गे तुझ्या गायनें ।
सदैव भरली सती जरी न आयकीलीं जनें ॥ ”

आणि शेवटीं ते म्हणतात,

“ कवीश म्हणती मला, म्हण खुशाल तूं कौतुकें ।
तुझी अनुरती पतिप्रति म्हणेल तें तें निकें ॥

असंस्कृत परंतु तूं अतुल रत्न मी जाणिलें ।

नको नवल मानु कीं तुज यथेच्छ वाखाणिलें ॥ ”

लक्ष्मीबाईंची योग्यता टिळक जाणून होते. म्हणूनच धर्मांतरानंतर अनेकांनीं दुसऱ्या मुलीशीं लग्न करण्याची गळ घातली असतांनाही दीर्घ विरह सोसून त्यांनीं आपली एकनिष्ठता व्यक्त केली. ‘ माझे मला द्या ’ या कवितेत ‘ मला ताऱ्यांची माला नको. कल्पलतेचें फूल हातीं आलें तरी तेंसुद्धां नको ! माझे साधें श्यामल फूलच मला पाहिजे. अरासिक म्हणत असाल तरी हरकत नाही. पण त्या फुलाखेरीज दुसरीकडे माझे मनच लागत नाही ’ असे विचार त्यांनीं व्यक्त केले आहेत.

लक्ष्मीबाईंची ‘ श्रीमती ’; ‘ गाऊं कोणत्यापरी ’; ‘ चिमुकलें बालक माझ्यापुढें ’ या सुंदर आत्मपर कविता आहेत. ‘ मी तुझी मावशी तुला न्यावया आलें ही एक अत्यंत नादमधुर व वत्सल्यरसानें ओथंबलेली कविता आहे.

“ भिन्न शरीरीं एकच आत्मा नवल हें असें घडलें ।

म्हणजे त्यालां लग्न म्हणावें, देवानें घडविलें ॥ ”

अशी त्यांची विवाहाबद्दल उदात्त कल्पना आहे.

“ गेली ! गेली ! गोड घडी ती बाळपणीची गेली ”

अशा साध्या सुंदर ओळी त्यांच्या काव्यांत विखुरलेल्या आहेत. कन्यादान केल्यानंतर पितृहृदयाचें वर्णन लक्ष्मीबाईंनीं हृद्यपणें केलें आहे.

“ म्हणे आपुला तात, वरा त्या सद्गदीत कंठानें ।

ध्या ध्या माझी मूल लाडकी सांभाळा प्रेमानें ॥

आजवरी ही होती माझ्या गृहीची प्रतिभा सारी ।

होवो आतां तुम्हां दाविती सत्पथ ही संसारीं ॥

नव्हे कन्यका, नव्हे प्रभा ही, काळिज काढुन अपुलें ।

तुम्हांस दिधलें ! कुणास कोणी दान असें नच केलें ॥ ”

ख्रिस्तायनाचे साडेदहा अध्याय होऊन टिळक ख्रिस्तवासी झाल्यावर पासष्ट अध्याय लिहून लक्ष्मीबाईंनीं हें महत्कार्य पूर्ण केलें. 'स्मृतिचित्रां'च्या रूपानें त्यांनीं आपलें अक्षय्य स्मारक करून ठेवलें. इ. स. १९३५ मध्ये स्मृतिचित्रांचा शेवटचा भाग प्रसिद्ध झाला. इ. स. १९३३ मध्ये नाशिकच्या कवि-संमेलनाच्या स्वागताध्यक्षाचा मान त्यांना मिळाला होता. त्यांचें भाषण आल्हाददायक झालें. स्मृतिचित्रें प्रसिद्ध झाल्यावर साहित्यिकांनीं त्यांचा सत्कारसमारंभ घडवून आणला. आपलें जीवनाचें कार्य संपलें अशी जाणीव होऊनच कीं काय इ. स. १९३६ च्या सत्कारानंतर त्यांनीं शांतपणें मृत्यूला बोलाविलें.

कविवर्य टिळकांनीं 'माझी भार्या' या कवितेंत त्यांना भावांजलि अर्पण केली. त्यांत शेवटीं ते म्हणतात,

“अरे माझ्या मित्रा !, चतुर सचिवा !, हे गुरुवरा ।
प्रिये शिष्ये !, भार्ये !, मम सकल रे पुण्यनिकरा ॥
पहा हे प्रेमाश्रु तव चरणयुग्मीं वितरती ।
मनोवृत्ति माझ्या मधुसुमनवृष्टीच करिती

अभ्यासासाठीं कांहीं प्रश्न :

१. लक्ष्मीबाईंची 'स्मृतिचित्रें' जरूर वाचा.
२. जीवनाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन कशा प्रकाराचा होता ?
३. टिळकांची 'माझी भार्या' व लक्ष्मीबाईंची 'पतिपत्नी' या कविता वाचा.
४. 'भरली घागर' हा लक्ष्मीबाईंचा काव्यसंग्रह वाचून त्यांच्या काव्याचा परिचय करून घ्या.

चुकीची दुरुस्ती

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७६	६	सूर्यपाये	सूर्यापाये

REFBK-0007947